CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

EDITOR'S INTRODUCTION.

CONTENTS.

		Page
I.	The *Mabâni'l-Lughat*; a description of the Gibb Trust MS.—The *Sanglâkh* Dictionary. The Edition of the Grammar. Epitome of Author's Introduction. The Colophon of the MS. ..	i
II.	Life of the Author, Mirzâ Mehdi Khân ..	vi
III.	Analysis of the Contents of the Grammar ..	viii
IV.	Notes and Corrections	xviii
V.	List of Works and Authors other than Nawâ'î quoted in the Text	xxiv

I. *The Mabâni'l-Lughat.*

The Turki Grammar bearing the above title, which is printed in the following pages, forms the Introduction to the famous dictionary of the Turki language, called the *Sanglâkh*,[1] by Mirzâ Mehdi Khân, the historian of Nâdir Shâh. The manuscript on which I have based my text is one which I purchased a few years ago from a Persian gentleman on behalf of the Trustees of the Gibb Memorial Fund, to whom it now belongs.[2] The copy is a very fine one, having been written only 15 years after the composition of the work and *collated with the original*, as we learn from the colophon which I shall quote below. On p. 266 of Rieu's *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* we read: "The *Mebani'l-Lughah* has been reproduced in a condensed form by Sheikh Muhammad Ṣāliḥ Iṣfahāni, as an introduction to his Turki-Persian Dictionary entitled

[1] Copies of the *Sanglâkh* are exceedingly rare. Besides the MS. belonging to the Gibb Trustees I only know of one in the British Museum and one in the Bodleian. The abridgment of the *Sanglâkh* known as the *Khulâsa-i-'Abbâsî*, of which the Bibliothèque Nation[illegible] Paris possesses a good copy, is also re[illegible]

[2] My co-truste[illegible]itted another short pa[illegible]e to borrow this book [illegible]aring on the [illegible] I take this opport[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Āl Tamghāi Nāṣiri, the first part of which has been lithographed in Teheran or Tebrīz, without date." I have unfortunately never seen a copy of this work, which is presumably very rare.

The Grammar is arranged in endless Divisions and Subdivisions, which are rather a hindrance than a help to the student. In the original MS. there is no break in the lines and no division into paragraphs, and the only guide to the reader is the red ink in which the names and numbers of the sub-divisions are usually written. In the present edition I have given a new paragraph to every new topic, and have, of course, printed the verses separately—but I have not thought fit to over-line the sectional headings because so much over-lining would have greatly disfigured the text. The Analysis of Contents which I have given in this Introduction will not only facilitate reference to the subdivisions, but will also serve the purpose of an Index.

I may best describe the Author's purpose in writing this Grammar and Dictionary by translating what he himself says in his Preface. He begins: "Since this humble slave Muḥammad Mehdî (may his sins be forgiven) took a keen delight from his early youth in the forcible, eloquent and graceful poetry of Amîr 'Alî Shîr Nawâ'î,[1] and was possessed of an inexpressible desire to understand their purport; and since this desire had in a manner been fulfilled, he determined to collect together all the difficult words, and out of them to make a dictionary.

"Although two *Rumi*[2] Turks, who have not given their names in their works, as well as Ṭâli' of Herat, Firâghi, Nadar 'Alî,[3] Mirzâ 'Abdul Jalîl Naṣîrî and a few other lexicographers have compiled glosses to Nawâ'î's language, these works are all very short, and where the authors have failed to understand a word they have ignored it and omitted it from their list.

---

[1] This great minister-poet died in A.H. 960 (A.D. 1500).

[2] *Rumi* throughout this book is used to designate the Turks or the Turkish ...ntinople and Anatolia.

[3] ... Nazr 'Ali.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"And even that which they have included is partly incorrect and partly based on the mis-reading of faulty transcripts of the poems: so that they have merely conjectured the meaning, and have adduced as their authority[1] (*Shāhid*) an incorrect verse: whilst in some cases although they have written the words correctly they have failed to distinguish between the past and the future, or the subject and the object.

"On this account this humble person, in the reign of Nâdir Shâh,[2] although he was busily engaged in the conduct of official business, such as attending the King's Presence, keeping the Chronicle of events, superintending the issue of orders, presenting all kinds of petitions, writing firmans, and controlling affairs both far and near—in spite of all this he managed to collect and compile this work. He arranged it accordingly to the letters of the alphabet (*hijâ*), and each letter was subdivided according to the three various vowels, and so forth[3]......and in consideration of firmness of the words and hardness of the diction he called the book the Sanglâkh (*i.e.*, the Rocky Place)..........[4]

"*Muqaddima.*"

"Although according to the rules of orthography a distinction ought to have been made between *b* and *p*, *j* and *ch*, *k* and *g*, as also between the various vowels, nevertheless, since Hazrat Nawâ'î, who was the wonder of his age and a master of this art, paid no regard to these distinctions, and in his *Dîvân* rhymes words ending in *j* with those ending in *ch*, and closed vowels

---

[1] The English language has, as far as I am aware, no word by which *Shāhid* (pl. *Shawāhid*), in the sense of authoritative quotation, can be fitly rendered. The German words *Beleg* or *Belegstelle*, however, exactly fit this meaning.

[2] I omit the high-sounding epithets here applied to this great king.

[3] It is unnecessary for me to translate this purely technical description of our author's method.

[4] I have here omitted another short passage, which has no bearing on the present work.

with open ones (as will be mentioned in the Appendix to Rasm 4 of Mabna VI[1] in connection with miscellaneous rules, with quotations in support), I have also ignored these distinctions.[2] . . . .

"Firâghî in his work says that, as Turkish words have no fixed measure (*mîzân*) and no infinitives (*maṣdar*), he has based his book on the testimony of the poetry of the ancients. But he is altogether wrong and not worthy of credence: for, as a matter of fact, in the Turkish language there *are* rules, and the rules and principles are fixed and established in a manner not to be met with even in Persian or in Arabic. Every form is in accordance with the principles of literature (*'ilm-i-adab*), and since the knowledge of these rules and principles is incumbent on the student, they have been written down in the course of one *tarṣíf* and six *mabnās*, and convincing examples[3] and proofs having been supplied in support of each rule, the title of *Mabânì'l-Lughat* has been given to the whole." In conclusion Mirzâ Mehdî says that he is the first to write a scientific grammar of the Turkish language, and that he trusts any mistakes which may be found in his work will be corrected with a kindly pen.

The above extract from Mirza Mehdî's Introduction will, I think, suffice to show the scope and importance of this work of his.

---

[1] See p. 138 of text.

[2] As will be seen, however, I have attempted in this edition to indicate in every case the *p*, *ch*, or *g* as the case might be.

I can only believe that Mirzâ Mehdî has pleaded the absence from Nawâ'î's Dîvân of these distinguishing signs, as an excuse either for his own ignorance or his laziness. It seems to me that very much of the utility of this Grammar would be lost, as far as beginners are concerned, were no distinction made between ب and پ, ج and چ and ک and گ.

[3] I may mention in regard to these *shawâhid* or witnessing verses that for the quotations from Nawâ'î's Dîvân I have consulted a fine manuscript of the 16th century in my own possession, and have been able to trace and, where necessary, correct nearly all the verses quoted. For the quotations from *Fuẓûlì's* I have consulted an edition lithographed in Tashkent.

The colophon at the end of the Gibb Trust MS., to which I have already referred, runs as follows :—

بتاریخ ... شهر شعبان المعظم سنه ۱۱۸۸ هجري حسب الفرمودهٔ
بندگان ذیشان المکان عالیجاه معلی جایگاه عزت و دولت و رفعت و جلالت
دستگاه ساعت و متانت انتباه مقرب الخاقان و حیدر الزمان فصیح الدوران
شمسا للمناعه و الدولة و العزته و الرفعة و التمکین میرزا محمد نصیر دام
قباله و اجلاله و اقتداره العالي شرف اتمام پذیرفت و بعد از آنکه بنظر
خیر منظر عالیجاه معلی جایگا معظم الیه رسانیده مامور بمقابلهٔ کتاب مزبور
شد بناء علیه حسب الفرمان واجب الاذعان از روی نسخهٔ اصل خط
مصنّف در کمال دقّت مقابلهٔ آن باتمام رسید *

In the margin round the colophon are found the following *tâ'rîkhs* or chronograms giving the date of composition of the *Sanglâkh* :—[1]

محمد مهدي آن خان زمانه　　سپهر عز و شانرا سعد اکبر
لغت دان صحاح آدمیت　　در بیضای این قاموس اخضر
ز تیغ خامه چون دارای مشرق　　نموده هفت کشور را مسخر
بفضلش برترین برهان قاطع　　بود تالیف این نو طرز دفتر
که قانون و لغتهای چغاتای　　مفسر گشته از کلکش سراسر
خصوص اشعار آن مست حقایق　　علیشیر آفتاب عرش منظر
لب نطقش اگر ساقي نمي شد　　که مي نوشید ازان خمخانه ساغر
چو این فرخنده تالیف نو آئین　　پذیرفت اختتام از لطف داور
بتاریخش خرد تالیف خان گفت　　ازان گردید اسیری نغمه گستر

سنه ۱۱۷۲ هجري

[1] It will be seen that one chronogram gives 1172 (A.H.) while the other gives 1173 (A.H.).

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(دیگر)

تعالی الله از این گهر کامده — ز قاموس الطاف حق بر کنار
نشانیده بر تاج تالیف نغز — سر انگشت دستور والا تبار
مهذب کلامی که از مخملش — صراح معانی شود آشکار
باو ختم دیوان دانشوری — چو عصمت بمهدی عالم مدار
بخاطر خرد بهر تاریخ گفت — بگو سنگلاخ در آبدار

سنه ۱۱۷۳ هجري

II. *The Author.*

Mîrzâ Mehdî Khân, whose full name was Niẕâmu'd-Dîn Muḥammad Hâdî al-Ḥusaynî aṣ-Safawî,[1] and who, according to Beale,[2] styled himself *Munshî-ul-Memâlik*, was the son of Mirzâ Muḥammad Naṣîr.

He must not be confounded with his contemporary and namesake Muḥammad Mehdî of Tabrîz, who, like our author, composed a Grammar and Vocabulary of the Turki language, explained in Persian.[3] Our Mirzâ Mehdî Khân was a native of Astarâbâd. He enjoys a wide reputation as the author of two well-known histories of Nâdir Shâh: namely, the *Tâ'rîkh-i-Nâdirî*[4] and that linguistic *tour de force* the *Durra-i-Nâdirî*, which was written in imitation of the *Tâ'rîkh-i-Waṣṣâf*. In spite of the fame which Mirzâ Mehdî achieved by these works, we know next to nothing about his life, and I have been unable to trace from any source the dates either of his birth or of his death. It is, however, beyond dispute that he survived Nâdir Shâh, whose Private Secretary and Chronicler he was, and by

[1] See Ethé, *Ind. Office Lib. Cat.*; No. 412.

[2] *Biographical Dictionary of Islam*, p. 230.

[3] See Rieu, *Cat. Pers. MSS. in Brit. Mus.*, p. 998. His work does not bear comparison with the Sanglâkh and its introductory grammar.

[4] Composed in A.H. 1161 (A.D. 1747).

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

whom he was entrusted with various confidential missions, and whom he accompanied on most of his expeditions. He was present when Nâdir Shâh in A.H. 1146 (A.D. 1733), on his way to Iṣfahân, received news of the birth of his grandson Shâh Rukh ;[1] in the last year of Nâdir Shâh's life he was sent, with Musṭafā Khân Shâmlû, on a mission to the Sulṭân of Turkey,[2] and he was also present in the capacity of Private Secretary at the interview Nâdir Shâh had with Muḥammad Shâh.[3]

Abu'l-Ḥasan b. Ibrâhîm Qazwînî, the author of the *Fawâ'id-i-Ṣafawiyyah*, in his notice of the Afshârids (A.H. 1148—1210), makes the following disparaging remarks on our author: "The *Târîkh-i-Nâdirî* was composed by Mirzâ Mehdî—and corrected by Mirzâ 'Alî 'Askar. Mirzâ Mehdî had no knowledge of Arabic, and he was an Atheist. The *Durra-i-Nâdirî* was also written by him."[4] It is hard to imagine how a man who knew no Arabic could have written the *Durra-i-Nâdirî*, which abounds in whole sentences in that language ; while as for the charge of Atheism, there is certainly nothing in his writings, as known to us, that could lend any colour to it. In Malcolm's History of Persia[5] we read that Nâdir Shâh, after his return from India, ordered the priests of Rûm and Armenia to prepare a translation of the Bible into Persian, and we are further told that Mirzâ Mehdi Khân helped them in this undertaking. This circumstance might have caused our author's Islamic orthodoxy to be called in question, but certainly does not expose him to the charge of Atheism.

---

1 See Translation of *Tâ'rîkh-i-Nâdirî*, I., p. 191. Text, ed., A.S.B., p. 180.

2 Translation of *Tâ'rîkh-i-Nâdirî*, II., p. 179. Text, ed., A.S.B., p. 318.

3 See Brydge's History of the Kajars, p. clxxxi.

4 The following is the text according to the Asiatic Society of Bengal's MS. fol. 192 :—

تاریخ نادري انشاء مرزا مهدي و اصلاح مرزا علي عسکر است مهدي در علم عربي
بهرۀ نداشت و طریقۀ دهریه داشت و درۀ نادري نیز از تالیف اوست *

5 Persian Version, II., p. 38.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

III. *Analysis of Contents.*

p. 1. General Introduction to the Dictionary called *Sanglākh*.

p. 3. *Muqaddima* to the Grammar called *Mabānī'l-Lughat*; containing also an enumeration (p. 4) of Mîr 'Alî Shîr Nawâ'î's poetical and prose works.

p. 5. *Tarṣîf*: on the correct formation of words:

p. 6. *MABNA* I. consisting of 10 Bābs. Bāb I: on the Infinitives.

p. 7. Fasl I. in 2 Qisms.

Qism I: on the Infinitives *maq* and *mek*.

Qism II: other forms of the Infinitive in 2 *naw's*, (*a*) infinitives in *ar*, *ur*, etc.; (*b*) infinitives in *qan* and *ken*.

p. 10. Use of the termination *mish* as an infinitive.

p. 11. Formation of verbs from nouns by means of the insertion of *la*, *da* or *ra*.

p. 12. The three Derivative forms (*bābs*) of the Turki verb.

1. The Passive, in six *naw's*—

(*a*) verbs which take *l*;

(*b*) verbs which take *n*;

(*c*) verbs which take either *l* or *n*;

p. 13. (*d*) verbs which take *l* or remain unchanged, *e.g.*, *erilmek* and *erimek*, to be melted.

(*e*) [1] verbs which take *n* or remain unchanged.

Note.—The names given to the Divisions and Sub-Divisions are as follows:—

1. *Mabna.*	7. *'Alāma.*
2. *Bāb* or *Shaqq* or *Rasm.*	8. *Qâ'ida.*
3. *Faṣl.*	9. *Fâ'ida.*
4. *Qism.*	10. *Ḍayl.*
5. *Nau'.*	11. *Taḍyîl.*
6. *Bayân.*	12. *Tamhîd.*

I have preserved most of these names but in the case of the *nau's* I have for convenience of reference adopted the English letters of the Alphabet, thus, نوع اول (*a*) نوع دویم (*b*) and so forth.

[1] The 5th *naw'*, curiously enough, is missing.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

2. The Reflective—which is expressed by the insertion of the letter *sh*.

p. 14. 3. The Causative.

p. 18. Fasl II. on Nouns of Action, in 2 *naw's*.

p. 19. Bāb II. The Past Tense (Perfect).

p. 20. Qism I. (*a*) the affixes *di* and *ti* ;

p. 21. (*b*) the affix *ban*.

p. 22. Qism II. 1. (*a*) the affix *mish* ;

(*b*) the affix *ghan* or *ken*.[1]

p. 23. 2. The Negative Aorist *maydur*.

p. 23. Bāb III. The Aorist.

Qism I. The affix " *r* ".

(*a*) after a silent consonant.

(*b*) after a vowel.

Qism II. 1. (*a*) the addition of *idur* to imperatives ending in silent consonant ;

(*b*) the addition of *idur* to imperatives ending in *a* ;

(*c*) ditto to those ending in *i*.

p. 26. 2. The affixes *ghai*, *sun*, *dik*.

p. 27. Bāb IV. The *Nomen Agentis* (Noun of the Agent).

Qism I. 1. (*a*) the affix *ghuchi*.

p. 28. (*b*) the termination *chi*.

2. (*a*) the affix *ul* ; (*b*) *chaq*.

p. 29. Qism II. 1. (*a*) The Aorist in " *r* ", e.g., *achar* = one opens ;

(*b*) the affix *ghan*.

p. 31. 2. (*a*) the affix *ghur*.

p. 32. (*b*) *ghun*.

p. 33. Bāb V. The *Nomen Patientis* or Passive Participle.

Qism I. Words with a passive meaning, e.g., *sinuq* = broken, *bitik* = written.

---

[1] In this analysis, I have, in order to facilitate reference, transcribed the grammatical affixes, etc., but for the sake of brevity I have usually given only the *hard* or *open* forms.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 33. Qism II. 1. the termination *mish*.
2. *ghan*, e.g., *tapghan* = found.
p. 34. 3. *ligh*, *lugh*, *lik*, or *lük*.
p. 35. 4. *ghun*.
Bāb VI. The Imperative.
p. 39. Bāb VII. The Negative Imperative.
The affix *ma*, and *maghil* or *makil*.
Qism I. Cases in which *ma* does not represent the Negative Imperative.
p. 40. Qism II. Ditto.
p. 41. Bāb VIII. The Negative.
The insertion of *ma* between the (Imperative) root form [1] and the temporal affixes. Terminations of the 3rd pers. sing.
(*a*) *maydur*, (*b*) *mas*.
p. 42. "*Completion.*" Affixes of the 1st pers. sing.
1. *man* or *aman* (affixed to the root form).
2. *manam* (rare).
3. *mas man*.
p. 43. Anomalous forms (*badā'i*ᶜ), which express both the positive and the negative.
p. 44. Qism I. On the termination *masi* which can be either positive or negative : in the former case it is the apocopated infinitive *plus* the possess. pron., 3rd pers. sing. ; in the latter it is the negative in *mas*, *plus* the poss. pron., 3rd pers. sing., *e.g.*, *cikmesi* = his dragging or his not dragging.
p. 47. Qism II. The form *masidan*, the negative with the postposition " from ". The author quotes these examples from Nawâ'î, in which this form is to be understood in the positive.[2]

---

[1] Throughout this analysis I have translated our author's *sigha-i-fil'l-i-amr*, *i.e.*, the form of the Imperative verb, by *root-form*.

[2] I think Mirza Mehdi Khan is here mistaken. For many examples are to

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Qism III. The form *madan*, which is also used both in the positive and in the negative sense. A common form in *Rumi* Turkish, but an example is also quoted from Nawâ'î.

p. 50. Bāb IX. The Present Participle.

Qism I. The addition of *a* to root-forms ending in a silent consonant.

p. 51. Qism II. (*a*) The addition of " *y* " (*yâ-i-sâkina*).

p. 52. (*b*) The addition *yu* (*yâ-i-mazmûma*) to root-forms ending in " *a* ".

Qism III. Root-forms ending in *u* also take *y* (*yâi-sâkina*).

Qism IV. Root-forms ending in *i* do not take any additional letter : but stress is laid on the *i* sound in pronunciation. Sometimes the word is repeated as *dei dei* = speaking.

p. 53. *Rule*.—All these forms with the exception of II. (*b*) are also used in forming compound verbs, as in the expressions *ālakil*, bring ! *lit*., taking come ! (Hindustani *le-āo*),[1] *oquy kür* read ! *dei-kür*, say ; the past *āla bashladi* = he began to take.

They are also used with the personal pronouns to form the present tense, e.g., *ālaman* = I take ; *isteymän* = I wish.

p. 54. *Rule*.—The forms in Qism III, IV, and II (*b*) when used alone may express the 1st, 2nd or 3rd person sing. of the present tense [subjunctive]. Thus *oquy* = I may read, thou mayest read or he may read. In these

---

be met with in Turki poetry where the negative is employed exactly as *ne* is employed in French after *je crains que*, etc.

See also page ۱۳۲ of the text-line 15.

[1] In modern Turki new verbs have arisen out of such compound verbs : thus from *älip-barip* contracted to *aparip* we have the verb *aparmaq* to take away (cf. Hindustani *lena* from *le-āna*).

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

cases the forms are synonymous with the form *yin*, e.g., *oquyin*.

Note.—The *Rumi* Turks when they wish to form the present participle of a verb, whose root-form ends in a consonant, add *araq* or *ereg*. Root-forms ending in *a* take *ya* or *ye*, e.g., *āghlaya* = weeping.

p. 54. Bāb X. The Remaining Verbal Forms.

p. 55. Qism I. (*a*) *ghach*; *ghu*; *mas*.

p. 57. (*b*) *ghucha*, *ghuncha*, *ghacha*, etc.

p. 58. *ghuluq*; *ghudik*.

p. 59. *mishang*; *maydur*;

Six forms which indicate the Future Tense: i. *ghum*; ii. *ghumiz*; iii. *ghung*; iv. *ghunguz*; v. *ghusi*; vi. *ghusilar*.

p. 60. *Rule.*—How to form the negative of these six forms: i. by the insertion of *ma* between the root and the future termination; ii. by adding *yoq*.

p. 61. (*c*) Forms used to express the Subjunctive or Conditional Mood.

sa, *salar*; *sam*; *saq*, *sek*; *sang*; *sangiz*.

p. 62. Qism II. (*a*) The affix *li*—e.g., *ālali* = let us take; *yâ-i-sâkina* and *yin*, e.g., *ālay*, *ālayin* = let me take, you may take, or let him take.

(*b*) Compound affixes.

p. 63. *durghan* and *turghach*.

ON DERIVATION.

p. 64. *MABNA II* consisting of one Rule and 2 Shaqqs.

Rule.—The Harmony of the Vowels.

zamma, demands *zamma*;

fatḥa and *kesra* both take *kesra*.

The *Rumi* Turks do not observe this rule. The Chaghatais say *tut*, *tuttum*; *āl*, *āldim*; *kit*, *kittim*; while the *Rumis* say *āldum*, *bildum* and so forth.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 65. Shaqq I. Root-forms ending in a Consonant.
Qism I. *maq*, *di*, *ding*, *dingiz*.
p. 66. *dim*, *duq*, *ghan*, *ghil*, *mas*, *man*, *mish*, *ghuchi*, *ghucha*, *ghach*, *ghali*, *ghay*, *ghuluq*.
p. 67. *ghudik*, *ghum*, *ghumiz*, *ghung*, *ghunguz*, *ghusi*, *ghusilar*.
p. 68. *sam*, *saq*, *sang*, *sangiz*.
Qism II. *li*, *y*, *yin*, *dur*, *durmish*, *durghan*, *ng*, *ngiz*, *b*, *ban*.
Appendix.

p. 68. Shaqq II. Root-forms ending in Vowels.
The forms enumerated in Qism I. are here repeated with examples of their combination with these Root-forms.
Appendix.

p. 73. *MABNA* III. The Pronouns and Demonstratives.
Bāb I. The Pronouns.
Qism I. The Conjunctive Pronouns.
1st. pers., sing.—" *m* " ; pl.—" *miz* ".
2nd. pers., sing.—*ng* ; pl.—*ngig* and *nguz*.
3rd. pers., sing.—*i*,-*si* ; pl.—*lar*.

p. 75. Qism II. Pronouns which are both Conjunctive and Disjunctive.
1st. pers., sing.—*man* ; pl.—*biz*.
2nd. pers., sing.—*sen* ; pl.—*siz*.
3rd. pers., sing.—*an*, *ol*, *shol*, *ushol* ; pl.—*olar* (for *ol-lar*), etc.
Qism III. On the Demonstrative Pronouns *â* and *ân*.
Bāb II[1]. The Demonstratives.
Qism I. Words exclusively used as Demonstratives.
bu, *mun*, *e.g.*, *muncha* = this much ; *munda*, in this ; *mundaq* = thus.
Qism II. *ol*, *shol*, etc., as in Bāb I., Qism II.

---

[1] I regret the presence of a double misprint here. For دهم read ديهم ; and the type should be smaller.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

MABNA IV. Particles and letters which have no meaning except in combination.

Bāb I. The *rawābiṭ*, the Cases.

Qism I. The Declensional Affixes.

(*a*) The Accusative or Objective.

n and *ni*.

p. 79. The Genitive.

ning.

(*b*) *ng* after a vowel.

(*c*) The Dative.

gha and *ga*.

p. 81. Qism II. Postpositions and non-declensional Affixes.

(*a*) *üchün ; ila ; ilan ; bila ; bilan ; birla* ; *birlan ; dur ; durur ; kim*.

p. 82. (*b*) [1] The various affixes beginning with ای and ایر.

Bāb II. Disjunctive Particles.

Qism I. Particles which are placed before a word.

(*a*) *ne(y)*, the interrogative.

p. 83. (*b*) Intensives—*ap* and *sap*,

e.g., *ap agh*, absolutely white ;

sap sarigh, all yellow ;

yap tap ; tup ; tip ;

e.g., *tip tik* = *rāst-i-shākhis ;*

tup tughri = absolutely straight ;

yäp yäsi = quite level.

Qism II. Particles which are placed after a word.

Beyân I. (*a*) i. *sa*, subjunctive or conditional, used with or without the Persian *agar*, if.

This particle is only affixed to the root-form of verbs—the exception being *yoqsa* ; which is in reality a contraction of *yoq isa*, itself a contraction of *yoq irsa*.

ii. *mu*, the interrogative, used either with or without the Persian *āyā* = " est-ce que ".

---

[1] Text for نوع ششم read نوع دیم.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

iii. *din*, from.

iv. *da*, in.

p. 85. (*b*) Particles having various meanings.

cha, *ja*[1], to; to the extent of (*miqdār*) various expressions quoted showing the different powers of this particle :—

e.g., *ardicha*, *songicha* = after, behind; *üzgeche* = in another manner; *necha* = how? *necha* also means "however much."

p. 87. Beyân II. Nominal particles.

(*a*) i. *-au*, which is used at the end of all numerals from 1 to 9.

e.g., *birau*, *ikau*.

ii. *-nji*, ordinal particle used after all numerals.

iii. *-mtul*, used after adjectives expressing colour = *ish*, e.g., *qizimtul*, reddish.

iv. *-lagh*, *-laq* = Persian *-zār* and *-stān*.

p. 88. v. *dik* = like.

Other uses of *dik* are enumerated.

vi. *-dash*, *-tash* (association and companionship).

vii. *gi*, *ghi*, *ki* (relationship and connection).

viii. *ghina*, *gina*, a diminutive.

ix. *ligh*, *lugh*, *liq*, *lük*, etc. (possession, etc.).

p. 90. (*b*) i. *-daq*, affixed to demonstratives;

e.g., *āndaq* = in that way.

ii. *-duruq*, an instrument;

e.g., *buyunduruq*, the yoke; *ukunduruq*, a wool-carder's bodkin.

iii. *-chaq*, *-chek*, (an instrument).

e.g., *yarghuchaq*, a hand-mill.

This particle also may indicate the agent.

---

[1] On p. 138, Mirzâ Mehdî explains that when چا and چه indicate degree, quantity or limit we should read *j* and not *ch*. See my note on p. xxiii.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Examples of other uses are quoted from the poems of Fuzûli.

p. 91. MABNA IV. (*continued*).[1]

[Bāb III.] The *zawâ'id*.

p. 92. *ar*, *iken*, *irken*, *dur*, *tur*, *tük*, *chi*.

p. 93. (various uses of this particle), *si*, *-sh*.

p. 94. *ning*, *nung* (this last is a particle without any meaning), *ghil*, *gil*.

p. 95. *ligh*, *la*, *-n*, *-in*.

p. 96. MABNA V. Words which take a special meaning, *i.e.*, Idioms.

Qism I. Words which change their meaning when combined with other words. Examples: (i) *ālmaq*, to take, which used with other verbs means to be able thus, *bar ālmaq* to be able to go.

Another expression is *satghun ālmaq* to buy.

p. 97. (ii) *bilmek*, to know, is also used with other verbs in the sense of " to be able. "

(iii) *tüshmek*, to fall or descend, sometimes means to take to an occupation,

e.g., *ata tüshmek*, to take to archery.

(iv) *kirishmek*, to enter, with other verbs means to begin to do a thing.

(v) *yâzmaq*, to write and to err, is used in the same way.

(vi) *kür*, the imperative of *kürmek*, to see, is used to express making an effort to do a thing.

p. 98. Qism II. Compound Idioms.

i. *qashqaralmaq* = the darkness of evening begins.

ii. *qulagh tutmaq*, to make a compact.

iii. *qabaq baghlamag*, to make a false report.[2]

---

1 The heading one would have expected here is Bāb III [of Mabna IV]. This section is not divided into formal sub-divisions.

2 *Radloff* (sub. voc. قاباق) translates this idiom by : etwas Ausserordentliches berichten, beschreiben, to narrate something extraordinary; but I take غير واقع to mean " something which has not actually happened. "

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

iv. *qizil ayaq* and *qaratayaq*, to drive away.[1]

v. *qatigh küzlük*, lit., hard-eyed, which means shameless.

vi. *sawuq yüzlük*, lit., cold-faced, which means hard-hearted.

vii. *keklik āzmaq*, bad digestion.

viii. *küz tutmaq*, to be expectant.

p. 100. MABNA VI. Orthography, in one *Tamlûd* and 4 Rasms.

Tamlûd.

Discussion of the various ways of spelling employed by the Chaghatais, the Turkomans, the Uzbeks, etc.

p. 101. Rasm I. On the permutations of consonants and vowels in 3 Faṣls.

Faṣl I. Substituted Letters.

Qism I. Concerning *gaf* and *ghain*.

p. 102. Qism II. On the forms *iken*, *irken*, *ikin* and *irkin*.

p. 106. Faṣl II. Suppressed letters.

The suppression of *y* of *ghay* and *gey* before the personal pronoun.

p. 107. Faṣl III. Contraction of words.

Qism I. *iki* (*ikki*), *yeti* (*yetti*), *sekiz* (*sekkiz*).

p. 108. Qism II. *yüz*, "a face" and "a hundred" contracted to *üz*.

p. 109. Rasm II. Words and particles which undergo a change in consonants and vowels, in two Qisms.

Qism I. When this change is caused by the preceding word.

Consonantal changes.

(*a*) "*t*" and "*d*", *da*, *de*, *din*, *ta*, *tin*, *dur*, *durur*, *tur*, *turur*.

(*b*) Vowel changes.

(*c*) Words in *qaf* and words in *kef*.

Beyân I. *maq* and *mek*, *saq* and *sek*, *duq*, *tuq*, *dük* and *tük*.

[1] The Persian translation is not quite clear to me.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 116. Beyân II. Particles in *gha* and *ga*.

(*d*)

Beyân I. *gha*, *ghe*, *ga*.
ghi, *qi*, *ki*.
ghina, *kina*.

p. 117. *raq*, *ragh*, *rek*, etc., etc.[1]

p. 123. Beyân II. *ligh*, *lugh*, *liq*, etc.

p. 128. Qism II. Internal vowel changes.

p. 130. Rasm III. On irregular spellings.

Qism I. Words spelled contrary to common practice.

Qism II. Peculiarities of spelling found in all copies of Nawâ'î's works.

(*a*) absolute mistakes.

(*b*) mistakes which can be justified.

(*c*) a mistake which can neither be justified nor attributed to the copyist, namely, the word *nuqaṭ*, (the plural of *nuqta*), used with *bir*, one, as a singular to rhyme with *khaṭṭ*.

p. 135. Rasm IV. Various Rules and Observations, concluding with a few examples of Persian idioms which are used in Turki, such as, *tā bashām*, *dar miyân*, *ba tang*, *bā khirâj*, *tar dāman*, etc.

IV.—*Notes and Corrections.*

p. 2, line 1. The expression *kitâb pardâkhtan* is not, as far as I am aware, a recognised Persian idiom for writing or composing a book.

p. 2, line 4. The use of *râ* after *lughât* is peculiar. I have myself added *ân* after *ma'nî*, as the sentence seemed incomplete without it.

line 14. The use of *pardâkhtan* with the proposition *ba* is here of course correct.

[1] This is a very important section, but as it is chiefly concerned with peculiarities of orthography, it seems unsuitable to epitomise its contents.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 3, line 12. The original reads *az dhikr-i-ânhâ ighẓa* (اغضا) *namûda*, which gives no sense.

line 22. *râ* after *ânchi* is out of place.

p. 4. *Gharâ'ib uṣ-Ṣighar* ; *Nawâdir ush-Shabâb* ; *Badî'ul-Wusṭ* and *Fawâ'id ul-Kibar*, represent all the *ghazals* composed by Nawâ'î. They are, however, variously arranged in different editions. In some MSS. they are brought altogether in one collection. In an old MS. in my possession, the ghazals are arranged in three series : the first, arranged alphabetically, is composed only of ghazals in the metre Ramal. The second is a short collection not in alphabetical order, while the third is in all kinds of metres and in alphabetical order.

line 23. for مبنا read مبناء.

p. 8, line 18. This verse is again quoted on p. 123.

p. 9, line 5. *kurgâna* is not the proper Chaghatai form ; we should expect *kurgânga*.

p. 10, line 10. The form *uzaturghan* is really a poetical license for *uzatdurghan*.

p. 11, line 3. Mirza Mehdi translates *bashlamaq* by *az sar giriftan :* a better translation would be *rahbar shudan*, *i.e.*, to guide or lead. Again the first meaning of *tishlemek* is not " to seize with the teeth," but " to bite."

line 17. *ügüdemek* = to dose or slumber. Persian *pînegi zadan* or *ghanûdan*.

line 23. read و یا ثنائی باشد : this has been indistinctly printed.

line 17. *urulmaq* = to be beaten by some one else ; *urunmaq* = to come into collision with somebody or something متصادم شدن.

p. 13, lines 3 and 5. *râ* is again used out of place after ول. and ثنائی.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

line 15. *urushmaq* = to fight, مقاتله کردن. *bayakdigar-zadan* is *urunmaq*—see above.

p. 14, line 5. *tughurmaq* should be *tughdurmaq* = to give birth, produce.

line 8. *chükermek* should be *chükürmek*.

line 9. *kitermek* should be *kitürmek*.

line 14. I have added the word *bar* before *zamîn*.

p. 15. In Kashghar they say : *qutramaq* = to go mad ; *qutratmaq* = to send a person mad.

p. 16, line 3. *ilmek* also means a hook.

p. 23, line 10. Mirza Mehdi says that the termination *maydur* is also used for the negative past tense, but I think he is here confusing it with *mapdur*.

p. 26, line 10. *tisha* is a poetic license, being a contraction of *tishsa*.

lines 13 and 16. This punning quatrain may be translated as follows :

Since my affairs became involved with a narrow (*tar*) mouth,
The Beloved has held my heart fast by one curl (*tar*) of hair,
I am in hopes, that from the water of my eyes,
The seed of love may be cultivated (*terile*) in her heart.

p. 28, line 6. *indekchi*, the commonest meaning of this word is "a man employed by princes when hawking, to attract birds."

line 15. Other words with this termination are *shigawul*—*qarawul*—*tusqawul*.

yasawul = a chamberlain (*ḥâjib*), in times of war it means the officer who arranges the *yasal*, order of battle (*lashkar yasamishi*).

tusqawul = a camp watchman.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 29, line 19. *ghan* and *gen* are quite wrong here, and should be *ghaq* and *gek*.

p. 30, line 10. *külek* = a whirlpool.

p. 32, line 16. *chabghun* = one who runs quickly, but the correct word for a swift horse is *chapqun*.

In this line دو is a misprint for رو, i.e., *tiz-rau*.

p. 34, line 10. I do not believe the forms *tutulurghan* and *bitlürken* are ever used.

p. 35, line 8. The real meaning of *tutghun* is "hostage" Arabic رهن.

p. 44, line 12. for ایندهاش read آیندهاش.

p. 49, line 5. *shehre düshmish* = Persian *dar shahr uftâd* which Mirza Mehdi translates, perhaps with the intention of punning *shuhrat yafta*, became known.

p. 55, line 19. *külegech* = a shadow. *Khanda-ru*, having a smiling face would be translated better by *külgünchek*.

p. 62, line, 11 *seq*. I have not met these verses of the Emperor Babur elsewhere. They may be translated as follows:—

It is a fortunate thing that in this world during the spring season, all are fully supplied with sources of gaiety; and if these delights are not forthcoming let us make a beggars' feast: I will supply the *gejek* and food: you the wine.

In the last line سر is a misprint for مین. *Dangana* = a beggars' feast.

p. 68, line 20. اورا is repeated once too often.

p. 77, line 2. for بادو read باو.

line 4. for دهم read دیّم.

p. 78, line 19. for اغزبدن read اغزین.

p. 80, line 9. for کاست read گاست.

line 8. for ذوع ششم read نوع دیم.

p. 81, line 14. for ایدینگلا read ایدینگلار.

line 19. for مبنأ read مبذاء as elsewhere.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 83. I must make my excuses in this place for the numerous needless dashes which have been allowed to stand in the first paragraph!

p. 84, line 17. *tem-tem* = drop by drop; compare the Mongolian *tam-tum* which also is used to express the dropping of water. See Schmit's *Mongolische Grammatik*, p. 100.

p. 86, line 7. for مرنند read مرادفنند.

p. 87, line 9. for درهمه read درهمه جا.

p. 101, line 23. *qurugh* = dried up.

p. 115, line 4. *yüzlenmek*, to turn towards, from *yüz*, a face—corresponding exactly to the Arabic تَوَجُّه from وَجْه.

line 8. *uchqun* = sparks.

p. 116, line 1. *sipâh-i-ḥüsnüṇga par mehchesi rukhshan 'alam bolghay.*

"The crescent of the feather (in your cap) is a shining banner to the army of your beauty."

line 9. *minürsem* is apparently the causative of *minmek*, to rise, ascend.

line 13. *chidamaq* = to endure تحمل کردن.

p. 119. The verse beginning طلب يوليداغي and that beginning نی زهل belong to the same poem. The word at the end of the first verse is *jarasi* = a bell: *marasi*, which rhymes with it in the second verse, = a cord or rope.

p. 120, lines 22 and 23. This very humorous little verse apparently the work of Nawâ'î but it does not occur in my copy of his Dîvân, "Using her little fist she gave me a little black eye!"

öpmek = to kiss, to embrace.

p. 122, line 5. قوييراق = bent or twisted, the more usual form is قيوراق.

line 16. *imgek* = trouble and affliction.

p. 126, line 11. تي is here the imperative of either *taymaq* = to hinder, prevent, or of *timaq*, to say.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

p. 129, line 2. The MS. of the Sanglakh reads—

بير كيشي ايلكين اوپای كيم اول اپار يار ايلكينی

I have taken what I consider the better reading from my MS. of Nawâ'î's Dîvân.

p. 132, line 21. Mîrzâ Mehdî or the copyist has here made a curious mistake in saying that *tapmaq* means to seek (*justan*) instead of to find!

p. 133, lines 7 and 8.

Mirza Mehdi's criticism of Nawâ'î in this verse is interesting—but I think the critic is in the wrong: for I take the second line to mean: "Do not wait to take off your clothes; nor make pretexts to save your soul alive!"

The verb *kuymaq* means not only to burn, but also *to wait*. See Zenker sub. voc. كويمق; *küymenmek* = to make excuses.

line 20. Mirza Mehdi is here in reality only criticising a copyist's error; for my copy of the Dîvân reads

بيريب جان سونگونچه ميتا آلماديم

p. 134. *itip* is an example of changing د to ت, which Mirza Mehdi says is sometimes permissible. The change from ت to د is also common in Yarkand to-day, where *itmaq* though always pronounced with the *t* is frequently written ايدماق. (See Roquette's Article on the Uïghur-uzbek Dialect. Jour. de la Société Finno-Ougrienne XXVI, 1909.)

p. 138, line 12. This rule about the spelling of جا and جه when indicating the degree, quantity or limit may be correct—but I am not convinced, and I have in most cases throughout this edition given the preference چه and چا.

p. 141. *bashiga üyürülmek* (or *ävirülmek*) is a common expression in Turki poetry. It means "to revolve round the head," i.e., *sargardan shudan*. See Divan of Bayram Khân, pp. 57—77.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

V. Books and Authors other than Nawâ'î quoted in the course of this Grammar.

Fuzuli—p. 48. three quotations, p. 49.
Bâbur Padishah—verses p. 62.
The Memoirs, p. 97.
Tâj ut-Tawârîkh—p. 45.
Kalîla and *Dimna*, Turkish version, pp. 46, 48.
p. 52. two quotations, p. 62, p. 89, p. 90.
p. 91. two quotations, p. 98.

E. DENISON ROSS.

CALCUTTA:
August, 1910.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فایده — همچنانکه در سیاق فارسي بعضی از فتحهای ماقبل الف را مبدل بکسره و الف را بجمعت مجانست کسره منقلب بیا میسازند - مثل حساب و التفات و اعتماد که آنها را حسیب و التفیت و اعتمید میگویند در لغات ترکي هم ابدال و قلب را در بعضی از کلمات مستعمل میدارند مثل قیراق بمعني کنار را قیریق و آلماق بمعني گرفتن را ایلماق و یارماق بمعني شگافتن را ییرماق مي نامند چنانکه شواهد آنها در کتاب الف در ذیل لغات مذکور خواهد شد *

تـمـت تمام شد

Baptist Mission Press, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

بنقـــد جنت ارا نوش ایتـار مي كوش
آنگاه كه میكده بولمیش مقام عین ینگلیـــغ

و از ین قبیل است باخراج چنانکه در پیغام دارا باسکندر فرماید * شعر *

مهیا قیلیب پیشکش باخراج یانا هر نیگا کیم ایرور احتیاج

و عدیل اینست سر وقت و در محل الشاهد علیه * * شعر *

یار هجـــرانیدا سروقتیـــم غه یتینگ ای اجـــل
جان فدانک اینسام هنوز آز دور که کیلدینگ در محل

و از این ثابت است هم پاوپا برجا چنانکه گوید * * شعر *

یار اگر هـــم پاوپا برجـــا ایســا بودور روا
باشیغه هر لحظه ایورولماك بولور پرکار دیك

و بعضی الفاظ نیز هست که بالکنایه بالصراحة در فارسي بیک معني خاصی مصطلح گشته در سوق کلام ترکي هم بهمان نهج استعمال مي شود و آن معني بلفظ ترکي ادا نمیتوان کرد مثل تر دامن و تیر باران الشاهد علی الاول * * شعر *

وصلیغه محرم ایماستور نیتیب محرم بولور
ایکی تر دامن که تانوغلوق بیرورلار قانیمـــه

الشاهد علی الثاني * * شعر *

بو که آهیـــم تیر بارانی بارور گردون ساری
غم سپاهي اینکالي کونگلومگا دور اول شاه راه

هرچند که از این مقوله روابط و اصطلاحات درلغت چغتای مستعمل است اما در تحریرات اتراك روم بیشتر استعمال مي شود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

وصل دین دم اورمایین قیلساق فراق ایله بسر

شاید اوزنی بیزگا بیر کون مهربان ایتکای فراق

و نیز در نسایم المحبه در ذکر شیخ نجیب الدین برغش بطریق نثر گوید که قوم نینگ طلبی کونگلی گا غالب اولدی و یالغوز اویدا بسر ایلتور یردی و از این قسم است سر تا سر چنانکه فرماید * * شعر *

عالم ایشی سر تا سر غم یرگا کری قیلماس

ساقی توتوبان جامی قویما مینی قایغوده

و نظیر اینست تا بشام و بر دوام چنانکه در مقالهٔ دویم از حیرت الابرار گوید

* شعر *

اوشبو صفت یوق که سحر تا بشام

قوی سحر و شامنی کیم بر دوام

و ازین نوع است درمیان چنانکه در سد سکندری در بیان عدل اسکندر گوید * * شعر *

گرگ خیلی غه قرچغای درمیان

الار جوجه یذکایغ بو بیر ماکیان

و شبیه اینست دوتاه بمعنی خمیده الشاهد علیه * * شعر *

قمر هر آی باشی معجز نمای ایلکنینک دین

قاچیب باشینی اوغورلار که بولدی ایلا دوتاه

و ازینگونه است بتنگ چنانکه گوید * * شعر *

نوائی کو خرد ملکیدا سودا دین بتنگ اولسانگ

قدم اورغیل فنا دشتیندا مجنون و اربعین ینگلیغ

و مانند اینست بنقد الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ای نوائي چون ضرورت تور بو مسکیـــن دین رحیـــل
خواه توتغیـــل گوشهٔ خواهي جهـــان ملکینـــي کیز

و همچنین قوز بمعني نمک را که باشباع مستعمل است با سوز بمعني سخن که بلا اشباع مذکور میگردد مقفّي کرده چنانکه گوید * * شعر *

ای ملاحت شیوه لیک شیرین دوداغینگ گا سوز
اوز حکمت اهلي گویا سالدي شکر تنگي گا توز
چهره آچسانگ یا تکلم قیلسانگ اولکان جان تاپار
الله الله بار دور اول ني لعل جانبخش اول نی سوز

قاعده — چنانکه در لغت فارسي یا عربي بتداخل استعمال میشود لغت ترکي یا فارسي و عربي متداخلا مذکور میگردد اما استعمال مصادر و بعضی از روابط فارسي یا لفظ ترکي معمول نیست چنانکه گویند که یخشي است و یمان است اما بر عکس جایز است چنانکه گویند خوب دور و زبون دور و از ضمایر همان ضمیر متکلم وحده که عبارت از سیم باشد مشترک و مستعمل بین اللغتین است چنانکه در ترکي میگویند آلورم و بفارسي میگویند که میگیرم و بعضی الفاظ فارسي نیز هست که با روابط و نسبت فارسي ترکیب یافته و بیک معني متداول گشته آن الفاظ مرکبه بر سبیل ندرت یا برسم تفنن و ضرورت در سوق کلام ترکي استعمال میشود مثل روبرو چنانکه گوید * * شعر *

نی قاتیغ کونگلي بار آیا کیم اوشول مهوش نینگ
روبـــروسیغـــه کیلـــور هر نفـــس اسان کوزگو

او در لفظ روبروسیغه حرف تعدیه ترکي با فارسي جمع شده و همچنین است بسر الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوائي آچ را که امر از کشودن باشد با آج بمعني گرسنه قافیه کرده و هو هذا * شعر *

اول ترک خطا نینگ ایرور انداق کوزي قیماج
کیم نازدین اولماس دیماک آلیندا که کوز آچ
آجلیغ دین اول آی نینگ مگر اولدي کوزي بیمار
قان ایچکالي مایل نیگا بولمیش کرایماس آج

و همچنین در غزل دیگر ساچ را بمعني گیسو با آماج قافیه نموده و در ترتیب دیوان نیز جیم را بدو قسم منقسم ساخته آنچه کلمۀ عربي بوده مثل تاج و محتاج آنها را جیم ذکر کرده و آنچه کلمۀ فارسي و ترکي بوده مثل باچ و کاچ و ساچ و آچ آنها را جیم عجمي نامیده در تحت جیم عجمي مذکور ساخته و همچنین حرف جه را که جیم عربي است و بمعني قدر و اندازه و نهایت است با پارچه که جیم عجمي است قافیه فرموده و هو هذا * شعر *

سرو و گل حسن ایچره یوق اول سرو گلرخسار جه
ایله کیم قمري و بلبل ناله‌دا مین زارجه
چون نوائی کونگلیني سیغدوردونگ ایمدي بوتماکي
ممکن ایرماس ایتي چون هریان توشوب بیر پارچه

و نیز اشباع را در قوافي منظور نداشته کیز را که امر است از گردیدن و ایز را که امر است از سائیدن و بدون اشباع کسره مصطلح است با خیز و تیز که باشباع تلفظ میشود قافیه نموده الشاهد علیه * شعر *

قوش کیتوردي نامینک و کونگلومني قیلدي شعله خیز
ایلادي گویا قناتي نینگ بیلي بو اوتني تیز

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم آنست که مبني بر رفع است ازانجمله دوق و توق و دوک و توک است که ضمیر متکلم مع الغیر است از فعل ماضي اعم از آنکه با تاي قرشت باشد یا با دال که حرف اول آن علامات مضموم ذکر مي شود مثل آلدوق و توتدوق یعني گرفتیم و دیدوک یعني گفتیم و کیتتوک یعني رفتیم *

نوع سیم بعضی از اسماست که ماقبل حرف آخر مضموم ذکر میشود مثل آچوق بمعني کشاده و بولغانوق بمعنی برهم خورده و سینوق یعني شکسته و ییقوق یعني خراب و اشباه آن *

قاعده — همچنانکه در عربیّت اضمار قبل از ذکر لفظاً و رتبةً جایز نیست و احدهما جایز است در ترکي هم از آنقرار مستعمل است چنانکه گوید * * شعر *

اوقلاریدنگ چاک ایتتـــي لار هریان نوائي کونگلینـــي
یول لار ایتـــکاندیک یاغین دیواریني ویرانه نیغـــگ

یعني ویرانه نینگ دیواریني *

فایده — اگرچه موافق عربیّت در اسماء خروج از ضمه بکسره و از کسره بضمه جایز نیست و در افعال جایز است اما در ترکي در هر دو اتفاق مي افتد در اسما مثل سینوق بمعني شکسته و تیشوک و تیلوک بمعني سوراخ و ییقوق بمعني خراب و در افعال مثل دیدوک یعني گفتیم و ییدوک یعني خوردیم *

قاعده — اگرچه در لغت فرس همه جا میان چ و پ و ژ و ک عجمي فرق گذاشته و اشباع و عدم اشباع را در حرکات ملحوظ داشته اند اما در لغت ترک چندان رعایت آن معني نمي کنند چنانکه جناب

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

باشد مثل آت و توت در آنصورت ادغام جایز نیست و هر دو تا را باید نوشت مثل آتتي یعني انداخت و توتتي یعني گرفت و آتتینگ یعني انداختی و توتتونک یعني گرفتی و علی هذ القیاس *

قاعده — باید دانست که حرکات بعضی از علامات صیغ تابع حرکات کلمهٔ ماقبل اند یعني اگر ماقبل مضموم الحرکة است علامت هم مضموم مذکور میشود - و اگر ماقبل مفتوح یا مکسور باشد علامت مکسور بیان مي شود چنانکه کیفیت آن در ذیل مبداء دویم مشروحاً نگارش یافته * اما بعضی از کلمات و علامات هست که در لغت چغتای حرکات آنها از تغیر محفوظ است و این قاعده دربارهٔ آنها غیر ملحوظ و آن بر دو نوع است *

نوع اول حروفیست که در هر حال مکسور اند و حکم تغیر از آنها مرفوع ازانجمله میز است که ضمیر متکلم مع الغیر است و میم آن مبني بر کسره مي باشد مثل کوزومیز و کونگلومیز یعني چشمِ ما و دلِ ما و باشیمیز و تیشیمیز یعنی سرِما و دندانِ ما *

دیگر حرف آخر کلماتیست که بضمیر مفرد مغایب اضافه شود مثل اوزي یعني خودش وکوزي یعني چشمش چنانکه با رابطهٔ مفعول گوید *

* شعر *

بو که زلفی دامیغه کونگلوم قوشي اوردي اوزین
کورماکینگ ایردي مرادي تیکماکیل باري کوزین

دیگر حرف آخر اسم فاعل است که عبارت از جی و چی باشد که مکسوراً اضافه میشود مثل توتغوجیم و قاپغوجیم یعني گیرندهٔ من و ربایندهٔ من الشاهد علیهما *

* شعر *

خسته کویونگدا تاتمیشام بیکس
توتغوجیم قاپغوجیم ایدینگدور و بس

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

اهالي توران نيز مكتوبا و ملفوظا كيلاتورغان ديده و شنيده شده شايد جايز الوجهان باشد *

نوع سيم آنست كه نه محمول بر صحت ميتواند شد و نه بر سهو كاتب و آن يك نُقَط است كه در اين شعر در قافيه خط واقع شده *

* شعر *

يوزدا خاليغنگ دور مو يا تحرير ايتار حالتدا خط
نامدي قدرت كلكي دين كون صفحه سيغه بير نقط

رسم چهارم در بيان قواعد متفرقه و فوايد مختلفه

قاعده — بدانكه علاماتى كه از براى هر يك از صيغ مقرر است بمفاد العلامات لايغير بهيچ وجه خلاف و اسقاط نميشود و هرگاه حرف آخر كلمۀ با حرف اول علامت متحد باشد مثل سيغغوجي بمعني گنجيده و ياغغوجي بمعني بارنده و توككوجي بمعني ريزنده و سوككوجي بمعني دشنام دهنده ادغام جايز نيست اما در ضماير صيغۀ ماضي كه در ذيل باب دويم از مبناء اول گذشت هرگاه حرف آخر كلمۀ تاى قرشت ماقبل مكسور باشد مثل ييت يعني برس و ايت يعني بكن چون تى كه ضمير مفرد مغايب است وتينگ كه ضمير مفرد مخاطب است بدان ملحق شود ادغام بايد كرد مثل ايتي يعني كرد و ييتي يعني رسيد و ايتيگ كردي و ييتينگ يعني رسيدي و اين ادغام بمراعات حسن خط و صورت رسمي لفظ است كه اگر ادغام نشود از تعدد دندانه هيئت مضحك در كتابت بهم خواهد رسيد * و اگر تاى قرشت ماقبل مفتوح يا مضموم

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم آنست که مدخولست اما بر صحت محمول میتواند شد ازانجمله ایتیب بمعني بو کرده چنانکه در مقالهٔ دهم از حیرت الابرار در وصف میخوارگان گوید * * شعر *

سیل سوین تاپسا ایچیب مُل کبي
سای تاشین تاپسا ایتیب گل کبي

اید مع الدال بمعني بو و رایحه باشد بایست ایدیب با دال مذکور شود چون در بعضی الفاظ تبدیل دال به تا جایز است شاید در این مقام نیز ابدال واقع شده باشد *

دیگر غان است که در چند صیغه از صیغ کافي استعمال شده اوّل سودرالادورغانست یعني بزمین کشنده چنانکه گوید * * شعر *

گر اولماسام ایتینگ اول زلف تابی دین نیدورور
یر اوزره سودرالادورغان بویونداغي رسنیم

و نیز ایسادورغانست یعني وزنده چنانکه در دیباچه دیوان بطریق نثر گوید که - فلک حوادثی نینگ اول قاتیغ ایسادورغان صرصري تسکین تاپتي - و همچنین کیلاتورغانست که در عنوان سد سکندري بمعني آمدن گفته که - خاقان چین انینگ قویاشدیک کرم خویلوق بیله تیغ جهانگیر تارتیب کیلاتورغانین ایشیتیب - و سودرالماک بمعني بر زمین کشیدن و ایسماک بمعني وزیدن و کیلماک بمعني آمدن از مصادر کافي و اشتقاق تمامي صیغ آنها مبني بر کافست بایست سودرالادورکان و ایسادورکان و کیلادورکان مذکور شود بر خلاف قیاس با غین استعمال شده اگرچه حضرت نوائي در تسلیم المحبه و محبوب القلوب همه جا کیلادورکان با کاف نیز بیان فرمودند و در تاریخ بابري هم کیلادورکان مذکور است اما در عنوان سد سکندري این لفظ در فقرهٔ مزبوره با غین اندراج یافته و از بعضی

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

ییل لار که بو عشق اراده ایردي   کونکــوندین زیاده ایــردي
بیرمایدور ایدي ایکاوکا پوست   بوتونکي جا وصل دولتي دست

بایست بوتونکا جا بفتح کاف مذکور شود تا معنی مطابق لفظ باشد زیراکه کاف در این کلمه حرف تعدیه است و حرف تعدیه مبني بر فتح مي باشد و بکسر افادۂ معني نمي کنند *

دیگر کویماست در این شعر *   * شعر *

ای نوائي یار اگر دیر کیم اوزونگني اوتغــه سال
تن یالانگ ایلارگا کویما جان اوچون کویمانماگیل

کویما مناسب مقام نیست بایست کویمان باشد یعني ای نوائي یار اگر میگوید که خود ترا بآتش بینداز بسبب تن برهنه کردن تعلل کن برای جان تعلل مکن چون برهنه شدن سبب تاخیر در اجرای امر مطلوب است بمحض امر با لباس خود را بآتش بینداز و اگر کویما باشد معني این خواهد بود که بتن برهنه کردن مسوز در این صورت نه لطف سخن پیداست نه معني سخن *

دیگر سوگونجه است یعني از عقب تو چنانکه در وفات اسکندر از زبان مادرش خطاب به اسکندر گوید *   * شعر *

که ماتم توتوب شین ایتــا آلمــادیم
بیریب جان سوگونجه میتا آلمــادیم

بایست سونگونجــه با کاف خطاب مذکور شود و بدون آن معنی سقیــم است و حذف کاف خطاب در هیچ مقام جایز نیست و ضرورت شعری هم باعث بر حذف نبوده *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و سیووب هم بایست بمتابعت کسرهٔ سین سیویب بکسر واو بیاید مع هذا در همگی نسخ سیووب ملاحظه شد *

قسم دویم آنست که در مولفات حضرت نوائي بنظر رسیده و بنسخ متعدده رجوع شد همه جا بر این نهج مرقوم بود و آن بر سه نوع است *

نوع اول آنست که غلط محض است هم بر سهو القلم ناظم و هم بر تحریف نسّاخ اوّل محمول میتواند شد ازانجمله تینماسلیک گاست یعنی بآرام نگرفتن چنانکه گوید * * شعر *

میل دیني که سالور کیمسه نی تینمـاسلیک گا

تینیبان کونگلي انینگ کیم که کونگولدین چقاریب

چون تینماق مصدر قافیست و منتسبات صیغ نیز با قاف استعمال مي شود بایست تینماسلیغ غه مذکور شود *

دیگر سولدورماغای است یعني افسرده نکند و این معني مخالف مدعاست چنانکه گوید * * شعر *

کونگول باغي ارا دور نخـــل قدی لیک قورقارمین

کیم اول ایسیغ هوا سولدورماغای نورس نهالیمیني

بایست سولدورغای باشد یعني نخل قدش درمیان دل منست لیک میترسم که ناگاه آن هوای گرم نهال نورسِ مرا افسرده کند *

دیگر تاپمادوک است یعني نیافتم * * شعر *

تاپمادوک گلرنگ جامی بی خمار ای باغبـــان

وه که بو گلشـــن ارا گل بوتماس ایرمیش خارسین

تاپماق بمعني جستن (sic) از صیغ قافیست بایست تاپمادوق مذکور شود *

دیگر بوتونگي جا بکسر کافست یعني تا به امشب چنانکـه در لیلی مجنون د، خواستگاري و عروسي دختر نوفل گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

در داستان شیخ بایزید گوید * * شعر *

کیچـــه آیدین تابدین روشن ایدی
چرخ انجم روی دین گلشن ایدی

لفظ آیدین بمعني از ماه نیز میتواند شد *

دیگر ایشتان بمعني زیر جامه است و اصل آن ایچتون است *

دیگر ایکین است یعني هردو تایش را و بمعني زراعت هم باشد چنانکه بهر دو معني بطریق ایهام گوید * * شعر *

ای کونگول کویدور طمع تخمین تمنّــا مزرعین
بو ایکین نیوچون که هرگز ایلماس دانا پسنــد

و بمعني هر دو تایش را بایست ایکیسین مذکور شود ایکین مصطلح شده *

دیگر سیوونماك بضم واو است بمعني دوست داشتن چنانکه گوید *

* شعر *

فلکدین گر منـــگا هر لحظـــه یوز قایغو کیلـــور اوترو
اگر هر قایغودین سونگ بیر سیوونماك بار ایماس قایغو

و مثل اینست سیووب بضم واو یعني دوست داشته چنانکه در ولادت مجنون گوید * * شعر *

جـــاندین سیـــووب آني بینـــوا لار
هر کیـــم که کوروب قیلیـــب دعا لار

و موافق قیاس بایست بکسر واو مذکور شود زیرا که هرگاه بضم واو باشد امر آن سیووب بضم واو باید باشد مع هذا هیچکس بضم واو استعمال نکرده و حضرت نوائي خود نیز سیوین مذکور ساخته الشاهد علیه * شعر *

ای نوائی یگیتینگ نظمینگا مثل ایتسا سیوین
کیم نصیب اولدي سنگا صاحب ادراک یگیت

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

میني سرگشته ایمان وادي هجراندا که بار
غصه توفراغی و اندوه ییلي دین قویوني

دیگر الفاظ مسکونة الآخرند که چون بر حرفی و علامتی افزوده شوند حرف آخر را مضموم و بر آنعلامت منضم میسازند مثل کوزونگ یعني چشمت و بورنونگ یعني بینیت و کوزوما یعنی بچشمم و بورنوما یعني به بینیم و اگر آن لفظ مفتوحة الآخر یا مکسورة الآخر باشد حرف آخر را مکسورة بر علامت انضمام میدهند مثل باشینگ یعني سرت و تیشینگ یعني دندانت و باشیما یعني بسرم و تیشیما یعني بدندانم *

مقام بحث هرگاه گویند که چگونه در این شعر خوردومه برخلاف خوردیمه بکسر دال واقع شده وهو هذا * * شعر *

هجر ارا حالیم گهی بیهوشلوق گه غم یماك
عشقینگ اقبالیده قیل نظاره خواب و خوردیمه

جواب همان گوئیم که در ذیل مبنای دویم این رسم بتقریب ذکر ناخوشلیغ بیان شد *

رسم سیم در ذکر بعضی کلمات که مخالف قیاس واقع شده اند و آن بر دو قسم است

قسم اول آنست که مخالف استعمال است ازانجمله ایلمک بمعني دام و بند و بیشیغ بمعني پخته که در ذیل باب اول از مبنای اول در بیان مصادر مشروحاً نگارش یافت (انظر صفحه ۱۶) *

دیگر آیدین بمعني مهتاب باشد و اصل آن آی تون است یعني ماه شب که از کثرت استعمال آیدین شهرت یافته چنانکه در لسان الطیر

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

چون ایلیک بیرماس که اوپسام اول ستمگار ایلکینی
بیر کیشی ایلکین اوپای کیم اوپکای اول یار ایلکینی

و مثل اینست سینگیل بمعني همشیرهٔ کوچک چنانکه در لیلی مجنون گوید * * شعر *

ساز ایدی آغالیغ و سینگیل لیک
کوپ ایستادی سینگلی دین بحل لیک

و بر این نهج است کیین بمعني عقب الشاهد علیه * * شعر *

یوزونگ وصفین دیب اوتکان تون در اشکیم توکار ایردیم
توتوب تاغ کینین آی کیردی قرا توفراقغه پروین هم

و از این قبیل است بورون بمعني پیش و قبل و چون بیني مقدم بر اعضای صورتست آنرا هم بالمجاز بورون گویند و هرگاه بمعني بیني استعمال شود حرکت را بسکون تبدیل مي باید چنانکه گوید * شعر *

یتیشتي بورنیغه آفت که توتتي بورینغني ایل
یاروغلوغي بیله چونشمع بولدي کندده دماغ

و اگر بمعني پیش استعمال شود بورنا بسکون را و فتح نون مذکور میشود و نظیر اینست قویون که بمعني بغل و آغوش و گردباد و گوسفند باشد هرگاه بمعني بغل و آغوش بحرفی اضافه شود ضمهٔ یا را بسکون مبدل میسازند الشاهد علیه * * شعر *

کلامینگ گوهری دیک تاپمامیش گرچه صبا ایلکي
یقاسین غنچهنینگ یرتیب نیچه کیم قوینن آختارمیش

و هرگاه بمعني گردباد و گوسفند استعمال شود تغیر در اساس و حرکات آن راه نمي یابد چنانکه بمعني گردباد گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

گرفت و کیتتي یعني رفت و اگر سین مهمله و شین معجمه و بای عجمي و جیم عجمي و قاف و کاف عربي باشد با دال و تا هردو مستعمل است مثل آسدي و آشتي و اوپدي و اوپتي و اوچدي و اوچتي و بولوقدي و بولوقتي و توکدي و توکتي و هکذا اخواتها و با سایر حروف البته باید با دال مذکور شود مثل اوردي و آلدي و بیدي و دیدي وغیرها و کیفیت آن در ذیل نوع اول این رسم ارتسام یافت *

منوال دویم در اختلاف حرکت است اگر حرف ماقبل مضموم است حرف اول ضمایر هم مضموم ذکر میشود مثل اوردوم و توپتوم یعني زدم و گرفتم و اگر مفتوح یا مکسور است مکسور مذکور میکردند مثل سالدیم انداختم و یاتیم خوابیدم و قیلدیم و ایتیم کردم و هکذا اخواتها و بعضی از کلمات هست که بمنزلهٔ مبنیات اند و حرکات ایشان از تغیر مصونست چنانکه در ذیل قواعد رسم پنجم بیان خواهد شد *

قسم دویم آنست که بسبب ما بعد مختلف مي شوند ازانجمله بعضی از اسامي اند که حرف وسطای آنها مضموم یا مکسور باشد چون آنرا بحرفی مضاف سازند باید حرف وسطی را ساکن ساخته برانحرف اضافه نمایند مثل اویون بمعني بازي و بویون بمعني گردن و اورون بمعني جا و آغیز بمعني دهن و باغیر بمعني جگر و کونگول بمعني دل و کوکوس بمعني سینه و قارین بمعني شکم چنانکه شاهد بر قارین را در نظم الجواهر در مذمت اکل گوید * * شعر *

قارینیـــنگ بیله دوست بولمـــاسانگ احسن دور
نیـــوچون کـــه ایر اوغلیغه قارین دشمن دور

و همچنین است ایلیک بمعني دست الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قافیه کرده اند باین جهة حضرت نوائي نیز جهة فتحه را در این کلمه مراعات کرده نسبت آنرا بکسره مذکور ساخته اند *

فایده — در لسان اتراک روم و ایران مصطلح است که این لفظ را هرگاه بمعني یاي نسبت آنرا بکسره مذکور ساخته اند *

فایده — در لسان اتراک روم و ایران مصطلح است که این لفظ را هرگاه بمعني یاي نسبت یا بمعني صاحب استعمال شود بحذف قاف و کاف مذکور ساخته مراعات حرکت ماقبل نیز نمیکنند مثل شاملو یعني شامي و دولتو یعني صاحب دولت اما در لغت چغتاي حذف جایز است و ترک مراعات حرکت ماقبل غیر جایز است مثل قراتاشلي و قراقویونلو که نام طایفه ایست و اگر بمعني یاي مصدري باشد حذف آن نه در لغت چغتاي جایز است و نه در لسان اتراك روم و ایران و باید البته با قاف و کاف مذکور شود مثل چوخلوق یعني بسیاري و یالغوزلوق یعني تنهائي و آشنـالیق یعني آشنـائي و ایل لیک یعني ایلیـت و بیرلیك یعني یگانگي *

دیگر سه علامت است از صیغ ماضي *

علامت اول دیم و دوم و تیم و توم است که ضمیر متکلم وحده است *

علامت دویم دینگ و دونگ و تینگ و نینگ و تونگ است که ضمیر مفرد مخاطب است *

علامت سیم دینگیز و دونگوز و تینگیز و تونگوز است که ضمیر جمع مخاطب است و استعمال آنها بر دو منوال قیاسي است *

منوال اول در اختلاف حرف است اگر حرف ماقبل آنها تاي قرشت باشد آنها هم با تاي قرشت مذکور میکردند مثل توتتي یعني

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

کونگلوم بولور غمیدنگ تونی هر لحظه قایغولوق
چون شام بولدي هر نفس آرتار قرانغولوق

و همچنین است ناز کلوک یعني نازکي الشاهد علیه * شعر *

لطف کور کیم سوده گل عکسی مثل ایگ کورونور
حله نازکلوکیدین هر ساری نازک بدنینگ

و اگر حرف ماقبل مفتوح یا مکسور باشد لام نسبت مکسور مضموم میگردد مثل رعنالیق یعني رعنائي و پرلیك یعنی اتحاد و سکون حرف آخر معتبر نیست مثل ویران و مسلمان که درانصورت هم بمراعات فتحهٔ ماقبل لام نسبت با کسره ادا مي شود چنانکه گوید * * شعر *

کوزونگ که کفر ایله یوز دین غه سالدی ویرانلیغ
خدای اوچون تي انی یوق مودور مسلمانلیغ

مقام بحث اگر گویند نظر باین قاعده چرا حضرت نوائي ناخوشلیغ را بکسر لا با سرکشلیغ قافیه فرموده اند و هو هذا * * شعر *

جانني خوشلوغ بر له اول کافرغه تیر دین نیکاکیم
اول خود آلور قالسا ایش الماقغه ناخوشلیغ بیله

و همچنین در مقالهٔ یازدهم از حیرت الابرار گفته اند * * شعر *

ییل کیبي ساوورماق و ناخوشلیغي
اوت کیبي کویدورماك و سرکشلیغي

جواب گویم که هرچند که بحسب ظاهر ناخوشلوغ را ناخوشلیغ بکسر لام بیان کردن ناخوشي دارد اما مخالف قیاس نیست - زیراکه شعرای ماتقدم لفظ خوش را بجهة امالهٔ ضمه بفتحه همه جا با آتش و مهوش

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

منگا ایمدي سرو ایلـه گل مدعاسي قیلمـادي
سرو بویلوق گل جبین لیک لار هواسي قالمـادي

سیم جایز الوجهانند مثل ییل لیغ و ییل لیک بمعني سالیانه چنانکه در لسان الطیر با قاف فرماید * * شعر *

لیک سیـزمینک ییلچي لیـغ آندین یراق
قالیسي مینک ییل لیق که امکاندین یراق

و در سبعه سیاره با کاف گوید * * شعر *

کشوری دین کیتاردي چون تاراج یتي ییل لیک معاف توتتي خراج

و در سد سکندري در تسلط اسکندر بممالک دارا گوید مع القاف * شعر *

سوزي نافـذ ایردي ولی یول یراق
کیراك ایردی بیر ایکي ییل لیق یراق

مع الکاف * * شعر *

الیب ملکـي دین ایکي ییل لیک خراج
چریک کا بیریب آنجـه کیم احتیـاج

و بنسخ متعدد رجوع شد بهمین نهج مرقوم بود و از این قبیل است بیگانه لیغ و بیگانه لیک و کم لیغ و کم لیک *

سوال دویم در اختلاف حرکت است و آن مشتمل است بر یک قاعدهٔ قیاسي *

القاعده — بدانکه اگر حرف ماقبل لام مضموم باشد لام نسبت هم مضموم مي آید مثل قایغولوق بمعني غمناک و قرانغولوق بمعني تاریکي چنانکه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

تا که ای احبـــاب دوران قیلمـــاغای بیبـــاك لیک
یوقسا بیزدیک یوز تومان جادان اوچـون اولسا نی باک

اما السماعیات اول آنست که با کلماتی که قاف و غین یا کاف داشته باشند مذکور شوند چنانکه در لیلی مجنون نسبت آغا را با غین و نسبت سینگیل را با کاف بیان فرموده * * شعر *

ساز ایتي آغالیـــغ و سینگیـــل لیـــک
کوپ ایستـــادي سینگلي دین بحـــل لیک

و مثل اینست قاري لیغ یعني پیري و ییگیت لیک یعني جواني و گاه هست که مخالف این ضابطه استعمال مي‌شود مانند ینکلیغ که بمعني مانند باشد و از این قبیل است کم و کاستلیغ که در مقاله دهم از حیرت الابرار فرماید * * شعر *

کیـم که بو دور اندا قیلیب راست لیغ
یوق‌تور ایشی غیر کم و کاست لیـــغ

دویم الفاظ سایره اند که عاري از این حروف باشند مثل دیوانه لیغ و فرزانه لیغ و اشباه انها الشاهد علیه * * شعر *

عشقینگدا پیر دیوانه لیق شوقونگدا پیر فرزانه لیق
اغیـــار دین بیـــگانه لیـــق ایلاب اوزونگا آشنـــا

و نسبت بعضی الفاظ با کاف هم مستعمل است مثل تیره لیگ چنانکه گوید * * شعر *

ساووغ آهیمـــدین یاروغلوغ آز ولي کوپ تیـــره لیگ
قیشدا اول نیک لیغ که تون بولغای اوزون کون قیسقاریب

و نظیر اینست جبین لیک الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فایده — این کلمه در محاورات اتراک روم بمعني حال و بیان تکریر استعمال میشود مثل اینکه میگویند قاچاراق یعني گریزان گریزان و کیدرک یعني رفته رفته و کیفیت آن در ذیل باب نهم در مبدأ اول مذکور شد و در رسم الخط رومیه اغلب آنست که بسقوط الف بیان فتحه تحریر مي یابد *

بیان دویم آنست که از حیثیت حرف حرکت مختلف میشوند ازانجمله لیغ و لوغ و لیق و لوق و لیك و لوک است که مترادفند و بیک معني استعمال میشوند و استعمال آن بر دو منوال است *

منوال اول در اختلاف حرف است و آن مشتمل است بر سه نوع قیاسي و سه نوع سماعي *

اما القیاسات - اول آنست که با صیغ مذکور شوند با قافي مثل چیقماسلیغ یعني بیرون نیامدن و با کافي مثل ایتماسلیک یعني نکردن الشاهد علی الاول * * شعر *

چیق نوائي قاریدینگ حرمت اله میکده دین
سودراتورلار کیشي چیقماسلیغ ایتیب بولسا قاشانگ

الشاهد علی الثاني * * شعر *

قاوما ای شیخ نوائیني ایشیتماس دیب پند
کیم سنینگ پندینگ ایشیتماسلیك انگا پند اولمیش

دویم آنست که با الفاظی که از آنها صیغۀ بنا شده مذکور شوند مثل آچلیغ بمعني گرسنگي و توزلوک بمعني راستي *

سیم آنست که با کلماتی که حرف آنها قاف و غین یا کاف باشد استعمال شوند مثل داغلیغ یعني داغدار و بیباکلیک یعني بیباکي چنانکه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

الشاهد علی الکافي * * شعر *

کوکرایمـــدور صبح نیدنگ پیراهني دین چاکراک
کیر پیکیم شبنم تو کولگان سبـزه دین نمناک راک

اما السماعیات اول آنست که با الفاظی که قاف و کاف داشته باشد مذکور شوند مثل قیوراق یعني سرازیرتر و کوپراک یعني بیشتر و گاهی تخلف هم واقع مي شود *

دویم آنست که با الفاظ سایره استعمال شوند اغلب آنست که نسبت با غین و قاف مذکور مي شـود مثل خوب راق و مرغـوب راق الشاهد علیه * * شعر *

ای جمال و ناز و عشونگ بیربیري دین خوب راق
قامتینگ مرغوب و آندین پیکرینگ مرغوب راق

و با کاف هم مستعمل است چنانکه در مقالهٔ نوزدهم از حیرت الابرار در وصف عشق گوید * * شعر *

هرنیچـــه کیم حسن دلاویزراک   عشق اوتي ایل کونگلي‌ارا تیزراک

و شاهد بر هردو را در تنبیهات محبوب القلوب گوید که — هر ایش کفایتیدا کیم سرانجامیدا طبع غه تردد بولغای اول جانبنی توت که ایمگاکي آزراق و ازاري کم راک خاطر غه کیلگاي — و از این قبیل است یخشي راق و بهراک چنانکه شاهد بر اول را در سد سکندري فرماید * * شعر *

خرد دین ایرور غیب علمي یراق   ایرور بیخرد دین خرد یخشی راق

و شاهد بر ثاني را در لیلي مجنون گوید * * شعر *

ضعف ایچره طبیب بولسا مشفق   به راك که تومان طبیـــب حاذق

سیم جایز الوجهانند *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

اما السماعي الفاظ سايره است كاه هست كه كلمات مركبه از قاف و غين را نسبتش با غين و كلمات مركبه از كاف را نسبتش با كاف استعمال ميشود مثل قوشغينه يعنى مرغك وكوكوس كينه يعني سينه اك و در الفاظى كه عاري از اينحروف باشد اغلب آنست كه نسبت با غين مذكور ميگردد مثل چين غينه يعني راستك الشاهد عليه * شعر *

جور ايله تهديدي بيدل لارغه باري چين غينه

مهر ايله هر وعده كيم قيلدي باري اوتروك گينه

اما نسبت چين بمعني مملكت معروف با كاف مستعمل است و لفظ اتروك گينه يعني دروغك از جملهٔ قياسياتست چنانكه در ذيل قياسي اين كلمه بيان شد * * شعر *

لفظ چهارم داغ و راق و راك است كه بمعني افعل تفصيل است و آن مشتمل است بر سه نوع قياسي و سه نوع سماعي *

اما القياسيات اوّل آنست كه با صيغ مشتقه استعمال مي شود مثل اينكه اسم فاعل را هرگاه خواهند افعل بفا كنند اگر قافيست نسبت را هم با قاف مذكور سازند مثل آلغوچي راق يعني گيرنده تر و اگر كافيست نسبت را با كاف بيان نمايند مثل كيسگوچي راك يعني برنده تر *

دويم آنست كه با الفاظى كه از آنها صيغه بنا شده مذكور شود مثل آچ بمعني گرسنه و توز بمعني راست و چون آچماق بمعني گرسنه شدن قافي و توزماك بمعني راست شدن كافيست نسبت آچ را با قاف و نسبت توز را با كاف مذكور ساخته ميگويند كه آچ راق يعني گرسنه تر و توزراك يعني راست تر *

سيم الفاظيست كه آخر آنها غين و قاف يا كاف باشد مثل ساووغ راق يعني سرد تر و ياووق راق يعني نزديگ تر و چاڭراك و نمناك راك

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

نی کونگلیغنی بوزا دور درد و غم نوائي نینگ
چو اول پري دور و بس اوشبو تیلبه کونگلیداکي

و همچنین است کوی که آنرا کویداکي نامند چنانکه گوید * شعر *

بیلمادیم کیم اول ایلار نفي رنجیدین خلاص
نفي قیلغان شیخ مغ کویداکي میخانه نی

و از این قبیل است کون بمعني روز که آنرا کونکي خوانند چنانکه در مقاله سیم از حیرت الابرار گوید * * شعر *

بسکه سماع غزل و قول و صوت بولوبان اول کونکي نماز ایلگا فوت

و اگر غین و قاف داشته باشد نسبت با غین بیان میشود و بعضی الفاظ مخالف این بیانند مثل سونگراغی بمعني آخرین اما بورناغی بمعني اولین از قیاسیات است زیرا که صیغ از آن بنا شده و بورناشماق بمعني تقدم جستن مصدر آنست چنانکه شاهد بر اولین را بمعني آخرین و شاهد بر آخرین را بمعني اولین گوید * * شعر *

وعده قیلدینگ هم وفا هم قتل پروا قیلمادینگ
قیل وفا وعدنکغه یا خود بورناغي یا سونگراغي

لفظ سیم غینه و گینه است که بمعني تصغیر استعمال میشود و آن مشتمل است بر یک نوع قیاسي و یک نوع سماعي *

اما القیاسي مثل یومروق بمعني مشت و کوک بمعني کبود که بنابر رعایت قرب مخرج نسبت یومروق را با غین و نسبت کوک را با کاف میگویند الشاهد علیه * * شعر *

یوز اوپارگا قویمادی ایلکین دیدیم باري اوپای
تاشلابان یومروق غینه قیلدي یوزومني کوک گینه

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

کیلـــورونگا یاسادیم کونگلـــوم اوییـــن

یاسالور کلبـــه چو مهمـــان کیلـــگاچ

لفظ دویم غي و قي و کي است که افادهٔ معني انتساب مي کند و آن مشتمل است بر دو نوع قیاسي و یک نوع سماعي *

اما القیاسیات اول کلماتیست که آخر آن غین و قاف یا کاف باشد مثل اولوغ و کیچیک و باغ و کوك که اولوغداغی و کیچیکداکی و تاغداغی و کوکداکی میگویند یعنی آنچه در بزرگست و انچه در کوچک است و انچه در کوه است و انچه در آسمانست *

دویم اسامي است که وضع استعمال آنها بر قافست مثل یول که مصدرش یولداماق بمعني براه انداختن است و قافیست لهذا نسبت آنرا هم با غین مذکور ساخته یولیداغی میگویند الشاهد علیه * شعر *

طلب یولیداغی آوارهلارغه مژده دینگیـــز

که یولغه هادي ایرور دوست محملی جرسی

و یوز که بمعنـــي روست چون استعمـــال آن مبنـــي بر کافست مثل یوزلاشماك که بمعني روبرو شدن است نسبت آنرا یوزیداکي مینامند چنانکه گوید * * شعر *

نی زهد اولسا ساچینگ کفـــریدا یتـــار زنار

جهان یوزیداکي دین اهلیغه آنینگ مرسی

اما السماعي اسامي و کلمات سایره اند که از آنها صیغه بنا نشده که بر قافي و کافي بودن آنها استدلال توان کرد درانصورت اگر کاف جزء کلمه باشد اغلب آنست که نسبت با کاف مذکور میشود مثل کونگول که آنرا کونگولیداکي گویند الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

تا کوروبان یوزین قویاش قالغالی اشتیاقیغه
گاه باشیغه اویرولور گاه توشار ایاقیغه

فایده — بدانکه اتراک روم و ایران حرف تعدیه را در هیچ جا مذکور نمیسازند اگر لفظ مسکونة الاخر باشد همان حرف آخر را مفتوح ساخته بدل حرف تعدیه استعمال می نمایند مثل باش و ایاغ که آنرا باشه و ایاغه میگویند یعنی بسر و بپا و اگر متحرکة الآخر باشد یای مفتوحه در آخر آن در می آرند مثل هوایه یعنی بهوا و سویه یعنی بآب و ایلچیه یعنی بایلچی اگرچه در لغت چغتای نیز اسقاط حرف تعدیه بر این نهج جایز است اما بدون ضرورت ساقط نمیکنند و در جمیع موٴلفات منظوم و منثور حضرت نوائی بغیر از سه مقام لفظی محذوف التعدیه بنظر نرسیده اول اوستیگا بود که کاف را حذف کرده نون مفتوحه در آخر آن در آورده اوستینه میگویند الشاهد علیه * * شعر *

سبزهٔ خطینگ سوادی لعل خندان اوستینه
خضر گویا سالمیش آب حیوان اوستینه

دویم میم ضمیر متکلم وحده است که میم را مفتوح می سازند مثل حالیمه و کونگلومه الشاهد علیهما * * شعر *

کونگلوما پیکان‌لاریغگ‌دین قطره قطره سو ایماس
حالیما کوزدیک بعینه اول داغی گریان ایرور

سیم تعدیهٔ ایست که با نون و کاف خطاب جمع جمع شود که همان کاف خطاب را بدل حرف تعدیه مفتوح می سازند چنانکه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

بولارنی قیلسا دولت آنغـــه تسلیـــم
باریتي ایلاسون خاقـانغـــه تسلیـــم

الشاهد علی الثاني * * شعر *

لعلینگ اول اوت کیم کونگـــول مجمر آنگا
یا کونگـــول درج و لبینـــگ گوهر آنگا

اما بنای استعمال اغلب بر حرف تانیست و همچنین است لفظ کلبه که تعدیهٔ آنرا هم با غین و هم با کاف مذکور ساخته الشاهد علی الاول *

گل نی بولغاي کیم یوزونگ هجریدا کورگایمین آني
سالسالار کلبمغـــه خس ینگلیـــغ سوپورگایمیـــن آني

الشاهد علی الثاني * * شعر *

تیره کلبمـــگا کیریب جانا اولومدین بیر نجـــات
ظلمت اتچرا خضرغه اول نوع کیم آب حیـــات

و بعضی الفاظ هست که بدو معنی استعمال شده گاه هست که وضع استعمال نسبتهای آنها در یک معني با غین و قاف و در یک معني با کاف مي باشد *

فایده — هرگاه کلمهٔ که حرف آخر آن قاف باشد با غین تعدیه جمع شود جایز است که حرف تعدیه را که جزو است تابع کلمه ساخته آنرا هم با قاف نویسند چنانکه در خسرو شیرین گوید * * شعر *

دیبـــان دیوانه سالسابنـــدا ناققـــه
قوتولماق اول زمان چیکیکای یراققـــه

اما هر دو را با غین نوشتن مخالف تکلم و تلفظ اتراکست و هرگاه ضمیري درمیانه در آید درانصورت بعینها غین را غین و قاف را قاف باید نوشت چنانکه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

سپاه حسنونگا پرمهچه سي رخشان علــم بولغای

قویاش کوزگوسیگا آهیـــم ستوني گر توتاش اولسون

و برخلاف این هم واقع مي شود چنانکه تعدیهٔ کدا با غین ادا شده الشاهد علیه * * شعر *

کونگولگا جان بیله برداغینگ آز دور قوي یغه بیرهم

نیچه ایکي کداغــه بیر درم اوزره تلاش اولســـون

دویم الفاظ سایره است که عاری از حرف غین و قاف و کاف باشد اغلب آنست که تعدیهٔ آن با غین مذکور میگردد چنانکه گوید * شعر *

آستانی زیبیغه تانگ یوق میذـورسام اشک و آه

گه بولوت سقـــاسیغـــه گاهی صبـــا فراشیغـــه

و تعدیهٔ بعضی با کاف هم مذکور میشود مثل بیراو بمعني یکی چنانکه گوید * * شعر *

گرچیدای آلمای کونگـــول بیرسام بیراوگا ناگهـــان

باری ایل ایچره چیدای آلغانچه مشهور ایتمایین

و نظیر اینست ایل بمعني خلق الشاهد علیه * * شعر *

توتوب سنـــگا چومي لطف ساقي رحمـــت

شفاعتیـــنگ اوروب ایکی جهـــان ایلیـــگا صلا

سیم الفاظ جایز الوجهانند مثل آنغه و آنگا که اسم اشاره است یعني باو چنانکه شاهد بر اول را در خسرو شیرین در وصیت سهیلای حکیم گوید *

تاپار چون دیوني قتل ایتي کینـــي

سلیمـــان بتی نینـــک خاتمی نی

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

سیم الفاظ سایره است که حرف آخر آن قاف و غین با کاف باشد مثل تاغ و تاق بمعني کوه که تاقغه میگویند چنانکه گوید * * شعر *

تا هواني مین اول ای هجـریدا آنداق کیـم بولوت
تاقغه هردم یوزلانور مین یاش توکوب فریاد ایتیب

و همچنین ملایک و کوک را ملایک گا و کوکگا میخوانند الشاهد علیه *

* شعر *

انجـم دیمـا کویا که ملایک گا توتاشتـي
اهیم اوتی اوچغـونلاري کیم کوکگا یتـوردونگ

و از این قبیل است اولوق بمعني بزرگ و کیچیك بمعني کوچک که در سد سکندري در خاتمهٔ کار دارا گوید * * شعر *

اولوقغـه اولوغچه عطـا ایلاسون کیچیک گا کیچیک چا سخا ایلاسون

و هرگاه ضمیری مابین کلمه و علامت در آید مانع قاعده نگشته باز علامت تابع قاف و کاف کلمه خواهد بود چنانکه در خسرو شیرین حرف تعدیه کیچیگ لار با کاف و اولوغ لار با قاف مذکور شده و هو هذا * شعر *

کیچیك لارگا کیچیك دور عمر اساسي
اولوغلارغـه اولوغراق دور قیـاسي

اما السماعیات اول کلماتیست که غین و کاف و قاف جزو آن کلمه باشد مثل قوش و کوزگو که تعدیهٔ قوشي با غین و تعدیهٔ کوزگو با کاف مذکور شده الشاهد علی الاول * * شعر *

قوشغـه اوت تین دم بولور یوز وای کیم کونگلـوم قوشي
اوزني آسرای آلمـاس اول رخسار آتشنـاك دین

الشاهد علی الثاني *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

اما القیاسیات اول آنست که با مصادر و صیغ مشتقه مذکور شود چنانکه در این شعر تعدیهٔ چقماق را که مصدر قافیست با غین و از کیرماك را که مصدر کافیست با کاف ادا نموده * * شعر *

آنجه بولدي تن اوقونگدین ایچکاري تاشقاري یول
کیم اجل گیرماکگا جان چقماقغه دور هر ساري یول

و هم چنین لفظ قیلور را که از مشتقات مصدر قیلماق بمعني کردن است قیلورغه و توکار را که از مشتقات مصدر توکماك بمعني ریختن است توکارگا مذکور ساخته و هو هذا * * شعر *

اول غمزه قان توکارگا اول کوز وفا قیلورغه
بیداد و ظلم باعث ناز و عتاب مانع

و گاه هست که یک صیغه بدو معني مستعمل است و در یک معني با صیغ قافي و در معني دیگر با صیغ کافي اشتراک دارد مثل اولتورور یعني مي نشیند و مي کشد اگر بمعني نشستن باشد چون اولتورماق که مصدر آنست قافي است آنرا اولتورغه باید گفت و اگر بمعني کشتن باشد چون اولتورماك که مصدر آنست کافي است اولتورگا باید مذکور ساخت *

دویم اسامي است مثل سو واوت که بمعني آب و آتش بودنست آنها را با غین مذکور ساخته سوغه واوت غه میگویند زیرا که مصادر و صیغی که از آنها بنا شده وضع ایشان با قاف است سووارماق بمعني آب دادن و اوتلاماق بمعني آتش زدن و یر ویل که بمعني زمین و باد باشد نسبت آنها را یرگا و یلگا مي نامند باین جهة که وضع استعمال مصادر و صیغ آنها بر کاف است مثل یرلاشماك بمعني جا گرفتن و یللاماك بمعني باد کردن و دانستن این موقوف به تتبع کاملست *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

چهارم راق و راغ و راک است که افادهٔ معنی افعل می کند و استعمال آنها مبنی بر دو قاعده است *

قاعدهٔ اول قیاسیست و آن بر سه طریقه است که در هر یک ازین طرق ثلثه آن الفاظ تابع ماقبل گشته اگر ماقبل قافی است آنهم با قاف و غین و اگر کافیست با کاف مذکور میگردد *

اول آنست که با صیغ قافی یا کافی مذکور شوند *

دویم آنست که با اسامی که از آنها صیغهٔ قافی یا کافی بنا شده باشد انضمام یابند باید که از مصادر و صیغ مشتقه استدلال بر قافی یا کافی بودن آن اسم نموده نسبت را هم موافق آن بیان نمایند *

سیم آنست که با کلمهٔ که حرف آخر آن قاف یا کاف باشد استعمال شوند که بنابر رعایت قرب مخرج نسبت قافی با غین و قاف و نسبت کافی با کاف مذکور میگردد *

قاعدهٔ دویم سماعیست و آن هم بر سه طریق است *

اول آنست که قاف یا کاف در اول یا وسط کلمهٔ ماقبل اتفاق افتاده باشند اغلب آنست که بسبب قرب مخرج آن نسبت را تابع کلمه کرده و در کلمهٔ قافی با غین و در کلمهٔ کافی با کاف مذکور میسازند و گاه هست که بر خلاف این هم اتفاق می افتد *

دویم آنست که ماقبل از الفاظ سایره باشد اغلب آنست که با غین استعمال می شود و در بعضی الفاظ با کاف مستعمل است *

سیم کلماتی اند که جایز الوجهانند و بهردو قسم مستعمل اند *

توضیح در بیان کیفیت استعمال الفاظ اربع *

لفظ اول غا و غه و گاست که بسه نوع قیاسی و بسه نوع سماعی استعمال میشود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

اما المفردات اوّل غان و کان است *

دویم غای و گای است *

سیم غیل و کیل است *

چهارم غالي و کالي است *

پنجم غاج و گاج است *

ششم غو و گو است *

اما المرکبات اول غوچي و گوچي است *

دویم غوچه و غونچه و غانچه و گوچه و گونچه و گانچه است *

سیم غوم و گوم است *

چهارم غومیز و گومیز است *

پنجم غونگ و گونگ است *

ششم غونگوز و گونگوز است *

هفتم غوسي و گوسي است *

هشتم غوسیلار و گوسیلار است *

نهم غودیک و گودیک است *

دهم غولوق و گلوک است *

نوع چهارم آنست که تابع حروف کلمۀ ماقبل اند اعم از اینکه ماقبل از صیغ باشد یا از کلمات سایره و آن متضمن دو بیان است *

بیان اول در الفاظی که از حیثیت حرف مختلف شوند و آن چهار لفظ است *

اول غا و غه و گا ست که بمعني بای تعدیه است *

دویم غي و قي و کي است که افادۀ معني انتساب مي کند *

سیم غینه و گینه است که بمعني تصغیر مي آید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

مذکور میکردند و تخلف ازان جایز نیست و این قاعده قیاسیست و محتوي است بر دو بیان *

بیان اول سه علامت است که تغییر در حرف آخر آن واقع میشود *

اول ماق و ماک است که علامت مصدر است مثل تاپماق یعني پیدا کردن و ایتماك یعني کردن *

دویم ساق و ساك است که علامت متکلم مع الغیر است از فعل مضارع مثل تاپساق یعني پیدا کنیم و ایتساک یعني بکنیم چنانکه شاهد بر هردو را در خسرو و شیرین در رسیدن فرهاد بکوه ارمن گوید * شعر *

بو ینگلیغ بیرله عمر نوح تاپساق بدندا کوپراك اندین روح تاپساق
نیچه کیم ظاهرا یتساك عذر معقول آلار آلیــدا ایرماس عذر مقبـول

دیگر دوق و توق و دوک و توک است که علامات متکلم مع الغیر است از فعل ماضي مثل آلدوق یعني گرفتیم و تاپتوق یعني پیدا کردیم و دیدوک یعني گفتیم و اوتتوك یعني گذشتیم چنانکه در سد سکندري در پیغام فرستادن دارا با سکندر گوید * * شعر *

دیدوک کیم جنونونگغـه آغاز ایمیش
جهالت سنـگا کوپ و عقل آز ایمیش
ایشینـگا یوق اصـلاح تدبیـر دین
چو کودک سین اوتتوک بوتقصیر دین

و وجه اختلاف دال و تا درتحت نوع اول این رسم مذکور شد *

بیان دویم شانزده علامت است که تغییر آنها در حرف اول واقع میشود و چون معاني هر یک در ابواب مبناء اول بتقریب بیان صیغ و ذکر آن علامات مذکور شده اجمالا بتکرار آنها مي پردازد و آن مشتمل است بر مفردات و مرکبات *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر داوده است که بمعنی ظرف زمان و مکان بود که آنرا بعربي في گویند *

دیگر دین است که بمعني از باشد که آنرا بعربي من و عن گویند *

دیگر دور و دورور است که بمعني است باشد *

دیگر هرگاه لفظ دور که حرف رابطه است در آخر فعل ماضي واقع شود البته با تای قرشت استعمال میشود چنانکه گوید * * شعر *

کوزونگ نی بلا قرا بولوبتور جانغه نی قرا بلا بولوبتور

* وله - شعر *

چیقیب عشق اوتی کوکسوم چاکیدین باشیمدین آشیب تور

بو ایسکیرگان یغاچغه اوز ایچندین اوت توتاشیب تور

و همچنین است بولمیشتور یعني شده است و آشمیش‌تور یعني گذشته است و توتاشمیش‌تور یعني در گرفته است *

نوع دویم آنست که تابع حرکت ما قبل اند و آن ی و سي است که ضمیر مفرد مغایب است هرگاه حرف آخر کلمهٔ ما قبل ساکن باشد مثل کوز وقاش همان یای حطي بر آنها ملحق ساخته کوزي و قاشي میگویند یعنی چشمش و ابرویش و اگر حرف آخر کلمهٔ متحرک بیکی از حرکات ثلاث باشد یعنی مفتوح یا مضموم یا مکسور باشد مثل آتا و کوزگو و ایلخي ضمیر آنرا سي مي آرند مثل آتاسي و کوزگوسي و ایلخي‌سي و کیفیت آن در ذیل مبتداء اول درباب هشتم شرح داده شد *

نوع سیم آنست که تابع قافي و کافي بودن فعل امر اند که علامات صیغ بدان معلق و منوط مي باشد - و آن علاماتیست از صیغ که اگر فعل امر از صیغ قافي باشد آنها با قاف و غین و اگر از صیغ کافي باشد با کاف

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* وله - شعر *

آیردی اوچ اوز کشتی تیــزتلک   یوروردا نیچوک کیم هــلال فلک

و بمعنی رو هم بهمین نحو مستعمل است *

دیگر ییل بمعنی سال باشد چنانکه در آغاز سد سکندری گوید *

* شعر *

گل عطـــری یوز یلچـــی‌لیق یول کیتیـــب

یوزایل‌لیک اولوک جان تاپیب چون ییتیب

یوزیلچی لیق و یوزایل لیک مرادف یکدیگر اند یعنی صد ساله *

رسم دویم درکلمات وعلاماتی که باختلاف مورد استعمال حرف و حرکت آنها اختلاف می یابد و آن بردو قسم است

قسم اول آنست که بعلت ما قبل مختلف می شوند و آن بر چهار نوع است

نوع اول آنست که تابع حرف ما قبل اند - و آن روابط و علاماتیست که حرف اول آن دال باشد هرگاه حرف ما قبل آنها تای قرشت باشد دال آنها بتای قرشت تبدیل می یابد و اگر بای عجمی و جیم عجمی و سین مهمله و شین معجمه و قاف و کاف باشد استعمال آنها با دال و تا هردو جایز است و در سایر حروف البته با دال مستعمل است و ابدال جایز نیست ازانجمله دی است که علامت صیغهٔ مفرد مغایب است از فعل ماضی و همچنین است علامات پنجگانه آن که با زواید ترکیب در مبتداء اول در ذیل باب دویم تفصیل یافته *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

اوّل ایکی است که بمعنی دو باشد *

دویم یتی است که بمعنی هفت باشد چنانکه در خسرو شیرین در وصف بادشاه بهر دو قسم گوید * * شعر *

شکوهونگ جبهه‌سیدین چون ثریا
یتی قطره عرق دیک یتی دریا

و هرگاه بمعنی رسید باشد که صیغهٔ مفرد مغایب از فعل ماضی است باید مشدد مذکور شود و تخفیف دران جایز نیست چنانکه در ذیل رسم چهارم از مبنأ ششم بیان خواهد شد *

سیم سکیز است که بمعنی هشت باشد چنانکه در سبعهٔ سیاره بهر دو نحو گوید * * شعر *

پایه اوریندا سکیز انگا ستون آستیدا بیر کیتیب سیکیز گردون

چهارم توقوز است که بمعنی نه باشد چنانکه بهر دو قسم فرماید *

* شعر *

زهی جولانگهیدنگ افلاك اوزه میدان او ادنی
براقیدنگغه توقوز گنبد بو توقوز گنبد خضرا

دیگر سقال است که بمعنی ریش باشد یعنی لحیه *

قسم دویم بعضی از کلماتست که حرف اول آن یای حطی واقع شده که یا را قلب بالف و الف را در درج حذف کرده بکتابت در می آرند ازانجمله یوز بمعنی صد باشد چنانکه در سد سکندری در رزم بارق بربری گوید * * شعر *

اوچ اوز آلتمیش آلتی لعب و کره
اوتوب کیم سنان اوچی کورمای زره

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

قیلما یارب آنی کیم بولغای مین
اول مکان و بومکین دین مهجور

مع الحذف *

* شعر *

یاقین ایردی که یذا صومعه دا
بولغا مین رنج خماریدا هلاک

الشاهد علی الثانی مع الذکر *

* شعر *

گل نی بولغای کیم یوزونگ هجریندا کورگایمین آنی
سالسالار کلبدمغه خس ینگلیغ سوپورگایمین آنی

مع الحذف *

* شعر *

شهر و کشور دین ایلیک یوب خانماندین کیچکامین
خانماندین کیم دیسون ایکی جهاندین کیچکامین

و نیز در لسان الطیر در داستان سیمرغ و هدهد بهر دو طریق گوید *

* شعر *

آنچه اورغای سیز بویولدا بال و پر   ایلاکای سیز قطع آنچه بحر و بر
کیم وصالی کامیغه یایتکابیز   یا تمناسیدا جان ترک ایتکابیز

و هرگاه بتنهائی یا با ضمیر جمع یا با روابط و منتسبات فعلی ذکر شود یای آن مطلقاً قبول حذف نمی کند *

دیگر حرف تعدیه است در بعضی مواضع چنانکه کیفیت آن در ذیل رسم دویم نگارش خواهد یافت *

فصل سیم در تخفیف و آن بر دو قسم است *

قسم اول بعضی از حروف مشدده است ازانجمله چهار حرف مشدد است از اعداد که هم بتشدید و هم بتخفیف استعمال میشود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

در یکجا جایز نیست و آن نون مفتوحه است که بدل حرف تعدیه در آخر الفاظ در مي آید چنانکه گوید * * شعر *

سبزه خطینگ سوادي لعل سیراب اوستینده
خضر گویا سایه سالمیش آب حیوان اوستینده

اما در نون مفتوحه که در آخر ینه و ینا واقع شده مجوز است *

قسم دویم در ابدال حرکات - و آن ایکان و ایرکان و ایکین و ایرکین باشد که بفتح کاف و کسر کاف هردو مستعمل است چنانکه آنرا یکجا با شکن و تیکن قافیه کرده و بفتح کاف مذکور ساخته الشاهد علیه *

* شعر *

نیتیب توز اتای قد کیم جسیمدا شکن لار دور
نیلاب توز اورای دم کیم باغریمدا تیکن لار دور
یوز عهد ایله مهوشلار کونگلومني آلیب ایمدي
قتل ایلادیلار اسر و بدعهد ایکانلار دور

و جای دیگر با چین و سین قافیه ساخته و بکسر کاف بیان فرموده چنانکه گوید * * شعر *

تارارادا عقده لیغ زلفین مسلسل ایلادي چین لار
گره میم ایکي زلفي ایکي لام آنینگ تاراغ سین لار
دیسام حسن اهلیني کورمانگ که ظالم دورلار و قاتل
کونگول ایتور کورای شاید که موندداق ایرماس ایرکین لار

فصل دویم در حذف ازانجمله غای و گای است که هرگاه با یکی از ضمایر منفصله اربعه استعمال شود ذکر و حذف یای آن تخییریست الشاهد علی الاول فی الترجیعات مع الذکر *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

في حرف الالف * * شعر *

باغير خونابيدين ضعف اولدي غالب خسته جانيمغا
آغيـــر ايردي غذا عـودايتـي زحمت ناتوانيمغـا

في حرف الها * * شعر *

يته ني اوت ايدي كيم توشتي خانمـانيمغـه
يته ني شعلـه ايدي كيم توتاشتي جانيمغـه

في حرف الالف * * شعر *

يوزي آليندا گل نظاره قيلـديم خوب ايماس آنچا
قدي قاشيندا باقتيم سروغه مرغوب ايماس آنچا

في حرف الها * * شعر *

كيشي وصال توني ياري بيرلـه ياتغونچـه
جمالي شمعي غه قيلسون نظر تانك آتغونچـه

و همچنين است ايتسا و ايتسه و ايچرا و ايچره و اوزرا و اوزره و يانيما و يانيمه و اشباه آنها *

قاعده — بايد دانست كه ابدال الف بها در دو مقام جايز نيست *

اول در كاف مفتوحه است كه بمعني باى تعديه در آخر كلمات استعمال ميشود مثل منگا و سنگا و اوزگا و بيزگا اما هرگاه كاف جزء كلمه واقع شود از اين قاعده خارج است مثل تنگه بمعني زر واتكه وانكه بمعني لالا و دايه كه با هاى هوز مكتوب مي شود و كودركا بمعني كوس بزرك و كوركا بمعني كرسي كه صراحي شراب بر روى آن ميگذارند بالف و ها هردو قسم استعمال مي شود *

دويم در الف بيان فتحه است كه در اواسط كلمات اتفاق مي افتد مثل آلماس و كيلماس و آتار و توتار و اشباه آنها و ابدال ها بالف

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

مصدر است سالماغین با غین ذکر کرده و با یاغین بمعنی باران قافیه نموده و هو هذا * * شعر *

نی بهار اولغای که نالم رعد ایرور اشکیم یاغین
برق دیر کورکان جهان ایچره دمم اوت سالماغین

وبا قاف نیز مقفی ساخته الشاهد علیه * * شعر *

نوائی کونگلی قانین توکگالی اسراب سین ای قاتل
امیدیم یوق ایدی کونگلومنی مونجه اسراماقینگ غه

مقام بحث - اگر گویند که چون علامات تمامی صیغ مشتقه با غین مرقوم است چرا باید مصادر با قاف مذکور شود بلکه اولی آن بود که آنهم با غین استعمال شود و یا علامات صیغ هم تاسیا له با قاف مذکور گردد جواب گوئیم که چون اتراك در صیغ حرف وسطای علامات را با غین و حرف آخر را با قاف تکلم می کنند لهذا در اینجا تحریر تابع تقریر است و در نسخی هم که صحت آنها بصحت پیوسته بود املای آنها از همین قرار بنظر رسید *

دیگر هر الف بیان فتحه که در آخر کلمات واقع شود تبدیل آن بهای هوّز مجوز است مثل آلیدا و آلیده و یانیمغا و یانیمغه و آنچا و آنچه چنانکه هم در حرف الف و هم در حرف ها بیان شده فی حرف الالف * * شعر *

بیر ای اوتدی مینی محزونغه بیر ای انتظاریندا
که نی کونگلوم ایرور هوشیندا نی هوشوم قراریندا

فی حرف الها * * شعر *

سیه زلفونگ بوزوغلوق سالدی کونگلوم خانمانیده
بیلان آنداغ که سالغای قوزغانلاد قوش آشیانیده

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

یار ایاغین سوغه چون سالدي کوزوم توکتي سرشلک
اي نوائي بیلـــه بالیغ غه کیراک موندداق بولاغ

في حرف القاف * * شعر *

اي نوائي بو بیـــابان قطعین آسان ایلادینک
اشکدین مونداق که هر منزلدا چیکتینگ یوز بولاق

و از اینگونه الفاظ بسیار است که بهر دو طریق نوشته مي شود مثل قوروغ و قوروق بمعني خشک و حراست و منع و ساریغ و ساریق بمعني زرد و قاتیغ و قاتیق بمعني سخت و آغ و آق بمعني سفید *

فایده — بدانکه ابدال در فعل امریکه حرف آخر آن قاف یا غین باشد جایز نیست زیراکه آنچه استعمال آن با قاف است البته با قاف نوشته مي شود مثل یاق یعني میفروز ویيق یعني خراب کن و آنچه با غین است با غین تحریر مي یابد مثل باغ یعني ببار و ییغ یعني جمع کن اما هرگاه علامات صیغ باشد اغلب آنست که آنچه در انتها واقع میشود با قاف مذکور میگردد مثل آلماق و توتماق یعني گرفتن و آلدوق و توتتوق یعني گرفتیم و آلساق و توتساق یعني بگیریم و آنچه در وسط واقع مي شود بی حرف با حرف غین نوشته مي شود مثل آلغای و توتغای وآلغوچي و توتغوچي و اشباه آنها و ذکر مصادر نیز با قاف مرجح است زیرا که نوائي علیه الرحمه همه مصادر را در نظم دواوین اربعه در حرف قاف بیان فرموده اند و هرگاه مصادر بحرفی و ضمیری اضافه شده قاف مصدر در وسط کلمه اتفاق افتاده باشد بمراعات قافیـه آنرا بعضی جا با غین و بعضی جا با قاف مذکور ساخته اند چنانکه در این شعر سالماق را که

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

في حرف القاف * * شعر *

باغ ایچره سنگا ساچتي گل آق و قیـــزیل یافراق
شه باشیغه آنداق کیم ایل آق و قیــزیل یارماق

و از این قبیل است اياغ بمعني پا وكاسه که در هردو حرف بیان کرده

في حرف الغین بالمعني الاول * * شعر *

فقـر یولینـدا نوائي ایـلا گیل باشدین قـدم
کیم بو یول قطعیدا باش قویماقتورور قویمـاق اياغ

في حرف القاف بالمعني الاول * * شعر *

وصلینگا کیچرك یتیشسام لطف ایتیب عـذرومغه باق
کیم قـدم اورنین سوپورمای کوز بیلـه قـویمان اياق

بالمعني الثاني * * شعر *

تشنـه لبـلار حالی بو وادیدا نی‌بولغای که سو
کوز یاشیـدور داغي اوتلـوق لالـه‌لار جامی اياق

و نظیر اینست لیغ و لوغ که شاهد بر اول را در هردو جا مذکور ساخته

في حرف الغین * * شعر *

دوستلار کوپ زار لیغ قیلسام عجب ایرماس که بار
زار کونگلـوم دوست جوریدین بسی آزار لیـغ

في حرف القاف * * شعر *

نی حدیم آرزو قیلماق اول آی بزمیغه محرم لیق
میسر بولسا خوشتور ایت‌لاری خیلیغه همدم لیق

و از این نوع است بولاغ بمعني چشمه که با هردو لفظ منظوم ساخته

في حرف الغین *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

الماس و توتماس یعنی نمیگیرد آنرا آلمز و توتمز با زای هوّز مینویسند و نیز چغتائیه میگویند که ایتکابیز یعنی میکنیم و رومیه میگویند که ایده روز و در بعضی لغات نیز مختلف الاستعمال اند چنانکه رومیه یاپماق را بمعني ساختن بیان میکنند و در لغت چغتای یاساماق بمعني ساختن و یاپماق بمعني پوشیدن استعمال میشود و رسم الخط ایشانهم ماورای رسم الخط چغتای است لهذا تحریر و تقریر اتراک روم و ایران را که تحریفات بسیار درانها راه یافته حجت نساخت اگرچه در ترکستان نیز بنحویکه در ابتداء دیباچه مذکور شد اختلافات در السنه و لغات بعضی از طوایف خصوصاً ترکمانیه و اوزبکیه میباشد - اما چون همگي اهل ترکستان میباشند و زبان ایشان آمیخته خلط و تحریف نیست اساس سخن را بر قاعده و طریقهٔ املاء ایشان میگذارد - و آنرا بچهار رسم مرتسم میسازد *

رسم اول دربیان تغییراتی که بعنوان تغییر در حروف و حرکات واقع میشود و آن مشتمل است بر سه فصل

فصل اول درابدال و آن بر دو قسم است

قسم اول در ابدال حروف - باید دانست که آنچه قاف و غین در آخر کلمه اتفاق افتد ذو الوجهین و کاتب در نوشتن آن مختار بین الاثنین است مثل یافراغ که نوائي علیه الرحمة در حرف غین با غین و در حرف قاف با قاف قافیه کرده چنانکه گوید في حرف الغین * * شعر *

ضعیف جسمیم ارا بیـربیـري نینگ اوستیدا داغ
قوروغ یغـــاچ اوزه دور یافـــراغ اوستیـــگا یافراغ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و بعضی دیگر با قاف مصطلح است - مثل قورقو بمعني خوف و ایقو بمعني خواب و توقوز بمعني نه و چاقین بمعني برق *

تخطئه — طالع هروی در تالیف خود بتقریب معني آلغوچي و آلغان نوشته که در بعضی مواد کاف عربي و بموافقت استعمال و مخالفت قیاس نایب مناب دال در مي آید - مثل ایتکان بمعني ایدن و ایتکای بمعني ایدای و کیتکای بمعني کیدای سهو کرده زیراکه لفظ ایدن و کیدن محرف و مخفف ایتکان و کیتکان هست که اتراک روم و ایران مصطلح ساخته بدان نوع تلفظ مینمایند - لیکن در لغت چغتای مستعمل نیست - چنانکه در ذیل مبدأ اول در بیان ابواب صیغ مذکور شد - اما ایدای و کیدای در لسان فرق اتراک روم و ایران هم مستعمل نیست - تا بطایفهٔ چغتای چه رسد - و لفظ اختراعی و مخالف قیاس و استعمال است *

تتمیم ذکر چون سلاطین سلیمان نگین روم و اکثر قبایل آن مرز و بوم منشعب از ایل تاتار اند ترکي رومي بلسان چغتای موافقت دارد - لیکن رومیه بسبب مجاورت و کثرت محاورت و معاشرت با اعراب بعضی لغات را معرب و محرف و مرخم و مخفف ساخته اند - چنانکه در اکثر جاها سین را بصاد مهمله و تای قرشت را بطای حطي یا بدال تبدیل مینمایند - مثل تورلوک بمعني قسم و نوع که آنرا رومیه درلو مینویسند - و قوتلوغ بمعني خجسته و مبارك را قوطلو و تاغ بمعني کوه را طاغ و آت بمعني نام را آد و بمعني اسپ را آط مینامند - و سوی بمعني آبرا صو و آسیغ بمعني نفع را آصي و ساسیغ بمعني گندیده را صاصي مینویسند - و در اکثر مواضع بیانات ثلث را که عبارت از الف و واو یای حطي باشد - حرف سین در آخر صیغه مفرد مغایب از فعل نهي واقع شود مثل

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

مبناء ششم در آداب املا و آن مشتمل است بریک تمهید و چهار رسم

تمهید — بدانکه زبان ترک را رسم الخطی است خاص که تحریرش مطابق تقریر نیست - و بعضی حروف زایده در کتاب داخل لفظ میگردد - مثل الف بیان فتحه و واو بیان ضمه و یا بیان کسره که بکتابت در می آید - اما بتلفظ در نمي آید - و در بعضی از اسما و اعلام این قاعده مطرد نیست - مثل مرکن بمعني تفنگچي و سنجق و سنجر و غیره و مؤلّفین سلف تبدیل دال و تا را بیکدیگر مطرد گفته اند - گوهر تحقیق را غلط سفته اند - بعضی را البته با دال و برخی را با تای قرشت باید مذکور ساخت - مثل دیماک بمعني گفتن و تیماق بمعني منع کردن و همچنین تبدیل غین و قاف و خا را بیکدیگر مطرد بیان کرده اند - و این هم بیان واقع نیست - باین جهت که در اکثر حروف هرگاه تبدیلي واقع شود - غلط و معني برخلاف سیاق و نمط خواهد بود - مثل ییغماق بمعني جمع کردن و سیغماق بمعني گنجیدن و یاغماق بمعني باریدن و یاغین بمعني باران که البته با غین باید نوشته شود - بر خلاف ییقماق بمعني خراب کردن و سیقماق بمعني افشردن و یاقماق بمعني افروختن و پسند افتادن و مرهم بستن و یاقین بمعني نزدیک که البته با قاف تحریر مي یابد - و در صیغ و مشتقات آنها نیز همین ضابطه باید ملحوظ باشد - تا معني از اشتباه و اختلاف محفوظ باشد - و از این قبیل است قرچغای بمعني باز و قرغاول بمعني تذرو و قوزغونک یعني کلاغ سیاه و قوزغالان بمعني آشوب که حرف وسطي با غین است

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

در کودن کن الشاهد علیه * * شعر *

جفا قیلور باری گلچهـــرەلار وفا قیـــلاکور
وفا هم ایلگا قیلور سیـــن ولی بغـــگا قیلاکور

و این لفظ در محاورات رومیه نیز استعمال مي شود - چنانکه فضولي گوید بااملاء الرومیه * * شعر *

دوتا کور کوز بولین ای اشک کیم تمکینـم اکسوکدر
بو صورتخانه نی کوردوکجـــه نقش حیـــرتم آرتر

و ازین کلمات در سیاق فارسي نیز بسیار است - چنانکه میگویند براه افتاد و برفتار آمد *

قسم دویم کلمات مرکبه اند - و آن عبارتست از کنایات ازانجمله قاش قرالماق باشد و آن کنایه است از ظهور ظلمت شام *

دیگر قولاغ توتماق است یعني زنهار گرفتن و عهد کردن *

دیگر قاباق باغلاماق است یعني چیز غیر واقع بکسی اسناد دادن *

دیگر قیزیل ایاق و قراتایاق است و استعمال این دو لفظ بالازدواج کنایه است از هجوم عام که پاراور (*sic.*) مالیده با چوب دستی هجوم نمایند *

دیگر قاتیغ کوزلوک است یعني سخت چشم و آن عبارت است از بیشرمي *

دیگر ساووق یوزلوک است یعني سردرو و آن عبارت است از بیمهر و خنک اطوار *

دیگر کمليک آزماق باشد و آن کنایه است از فساد معده و تباهي هاضمه *

دیگر کوز توتماق است یعني چشم داشتن و آن کنایه است از متوقع امری بودن و نظایر آن بسیار است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر بیلماک بمعني دانستن است اما بدستور آلماق در صورت ترکیب افادهٔ معني صورت و توانائي میکند - چنانکه در خسرو شیرین در تدبیر دفع فرهاد گوید - المصرع الاول شاهد علی الاول و الثاني علی الثاني * شعر *

ولی کیلتـــورماکیـــگا چاره بیلمـــان
بو عجز یمدن اول ایشگا باره بیلمـــان

دیگر توشماک یعني افتادن و فرود آمدن باشد که در صورت انضمام افادهٔ معني پرداختن میکند - مثل اتا توشماک یعني بتیر اندازي پرداختن چنانکه بصیغهٔ ماضي در سبعهٔ سیاره در داستان مسافر پنجم گوید *

* شعر *

اضطراب ایلابان اتا توشتـــي * بیر ایکي اوق ولی خطا توشتي

دیگر کیریشماک بمعني در آمدن و داخل شدن باشد - اما در صورت ترکیب بمعني آغاز کردن مي آید - چنانکه در تاریخ بابري صیغه ماضي انفعل بدین نهج مذکور است که عشرت پیمانه‌لارین تولدوروب مجلس اهلیـغه توتا کیریشي‌لار ومروق چاغیـرلارني هم مجلس اهلـــي توتا کیریشتي لار *

دیگر یازماق بمعني نوشتن و خطا کردن باشد - اما بمعني آغاز کردن هم مستعمل است - چنانکه در تاریخ بابري مذکور است که خسرو شاه یاساشیب کیلیشیب و اوروشا یازیب آیریلیب ناصر میرزا بدخشان ساري تارتتي * و مانند اینست لفظ کور که امر است از دیدن اما از براي مبالغه و تاکید با لفظ دیگر ترکیب یافته معني لفظ ماقبل را با تضمن معني سعي بمعني امر منصرف مي گرداند - چنانکه گویند قیلاکور یعني سعي

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

خاطریم ویر ایلغن بیلـــگای بیراو هجرانیدا
اول که هر ساعت بیراوني یوقلاغای ویرانیدا

دیگر ین ماقبل مکسور است مثل سیز سیزین و آنسیزین که مرادف سیز سیز و آنسیز باشد - یعني بیتوبي او و همچنین است بیرین بیرین که مرادف بیر بیر باشد - یعني یک یک الشاهد علیه *

* شعر *

زلفـــونگ کیـــم ایرور تـــوکـــون گویا
ایل یولدي بیرین بیرین گرفتارینـــگ

و این حرف ضمیر مفرد مغایب مرکب با رابطۀ مفعول نیز هست - چنانکه نگارش یافت *

مبناء پنجم در بیان کلماتی که بر معنی خاص موضوع اند و افادۀ معنی غیر موضوع له می کند و آن بر دو قسم است

قسم اول کلمات مفرده اند که چون مرکب شوند - مفید معني غیر موضوع له میباشند - ازانجمله آلماق بمعني گرفتن باشد که با بعضی کلمات بمعني قدرت توانائي مي آید - چنانکه گویند آلا آلماق یعني توان گرفتن و بار آلماق یعني توان رفتن و با بعضی کلمات بمعاني خاص مصطلح است - مثل کونگول آلماق یعني دلجوئي کردن و ساتغون آلماق یعني خریدن *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غیل و گیل است که در آخر صیغه مفرد مخاطب از فعل امر و نهي در مي آید - مثل آلغیل و آلماغیل و کیلگیل و کیلماگیل *

دیگر لیغ و لیک است که در آخر مصادر واقع میشود - الشاهد علی الثاني * * شعر *

جور و ظلمونگ گرچه اولماکلیک نشاني ادور منگا
چونکه سین دین دور حیات جاوداني دور منگا

یعني جور و ظلمت اگرچه از مردن نشانیست بمن چونکه از تست حیات جاوداني است بمن * و معاني چند دارد که در کتاب لام در ذیل لغات و موارد استعمال آنها در ذیل مبدأ ششم در آداب املا مذکور خواهد شد *

دیگر لا ست که از برای تتمیم صورت مذکور میسازند - چنانکه گوید *

* شعر *

قطره خویلوق عارضینگ وصفین نوائي قیلغالي
لطف طبع ابیات نظمین درّ مکنون قیلدي لا

و بمعني حیف و افسوس نیز مستعمل است *

دیگر ن ساکنه است مثل انتظاریندا و قراریندا که مرادف انتظاریدا و قراریدا باشد - یعني در انتظارش و قرارش و این حرف بذکر و حذف هر دو مستعمل است چنانکه مع الذکر گوید * * شعر *

بیرای اوتتي میني محزونغه بیرای انتظاریندا
که نی کونگلوم ایرور هوشیندا ني صبریم قراریندا

مع الحذف گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر سي است که در بعضی الفاظ واقع شده مثل آرتوقسي که مرادف ارتوق بمعني افزون باشد - و نیز از ضمایر است - چنانکه مذکور شد *

دیگر ش است که داخل بعضی از صیغ مي شود مثل قوروشماق بمعني خشک شدن که بمرادف قوروماق باشد - چنانکه در خسرو شیرین گوید * * شعر *

که بیر دورماک بیله حسنونگدني ای حور
اول اوت تین کونگلـوم انداق بولدي محرور
که اندین شعلـه چون جانیمغـه توشتـي
قوروشمـاق تنـداکي قانیمغــه توشتـي

و نیز در بیماري لیلی بصیغهٔ ماضي گوید * * شعر *

شهـد لبی تابدین قوروشتي * یوق یوق بیری بیریکا یاپوشتي

و همچنین است - یاروشماق بمعني روشن شدن که مرادف یاروماق است - چنانکه در لیلي مجنون بصیغهٔ ماضي گوید * * شعر *

کیم اوتلاریدین جهـان یاروشتي * خـرمن لاریغه بو شعله توشتي

و در بعضی از صیغ علامت مفاعله است - چنانکه در ذیل باب اول درمیان مصادر نگارش یافت *

دیگر نینگ و نونگ است چنانکه گوید الشاهد علی الثاني * شعر *

کوزونگ نونگ الیدا ترکس کیلیـب قاتیـغ کوزلوک
یوزونگ قاشیـنـدا گل آتش ساروغ یـوزلوک

هرگاه لفظ نونگ از مصرع آخر ساقط شود - باز افادهٔ همان معني خواهد کرد - چنانکه گویند کوزونگ آلیدا یا کوزونگ نونگ آلیدا یعني در پیش چشمت و رابطه مفعول نیز هست چنانکه مذکور شد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

حاصل عمر ای کونگول چون عشق ایمیش اورکان آني

اوزگا عمرونگدا ني کیم حاصل قیلیب تورسین انوت

وا نیز از جملۂ روابط است چنانکه مذکور شد *

دیگر توک است که در ایمیشتوک واقع میشود الشاهد علیه * * شعر *

حیات بخش مینینگ روح ایمیشتوک ای ساقي

مگر که واویني اعلال ایتیب قیلیب سین راح

دیگر چي است که از مقوله تتمیم صورت ایراد مي شود چنانکه در لیلي مجنون بطریق جناس خطاب بچوپان لیلي گوید * * شعر *

ای وادي ایمن ایچرا قویچي

ایت مین سنگا اوز قاشینگدا قوي چي

و از برای تزئین کلام نیز مذکور میگردد - چنانکه در لسان الطیر فرماید *

* شعر *

لیک سیز مینک ییلچي لیق آندین یراق

قایسي مینگ ییل لیق که امکان دین یراق

مینک ییلچي لیق و مینک ییل لیق مترادفانند یعني هزار ساله و همچنین است چریکچي که مرادف چریک باشد چنانکه در سد سکندري گوید * * شعر *

یوزوغ قوریاسین چریک چي کیریب

اولي دین نیچه شاخ اونون ایریب

و نیز علامت فاعل است - چنانکه در فصل چهارم از باب اول در بیان اسم فاعل گذشت *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قاعده — آنچه از اعداد را حرف آخرش یای حطي باشد - مثل ایکي و آلتي و یتي و یکرمي چون حرکت بر یا ثقیل است شین معجمه درمیان در آورده ایکیشار و آلتیشار و یتیشار و یکرمیشار میگویند - و عدد بیش را که بمعني پنج است بسبب اینکه شین آن جزء کلمه است بیشار میخوانند - و آلتیمش و یتمیش را نیز آلتیمشار و یتیمشار باید گفت *

دیگر ایکان و ایرکان ست الشاهد علی الاول * * شعر *

سین ایکان سین مو نوائي تیلبه
یوقسا بیرکان کیشیلار پند سنگا

* و له شعر *

قاشي محرابیدین یوز قبلهٔ قوي دیرسین ای ناصح
موجه دیر ایکان سین وه که عاجزمین جوابیدین

دیگر دور و تور است چنانکه گوید الشاهد علی الاول * * شعر *

معاذ الله سیز ای عشق و محبت نی بلادور سیز
که کونگلومدین آلیب صبر و شکیب اوقلار سالادور سیز
تنعم اهلي و بزم وصال ای درد هجر اهلي
نوائي دین سیز ایریلمانگ که زار و بینوا دور سیز

بلادور سیز یعني چه بلائید و زار بینوا دور سیز یعني زار و بینوائید الشاهد علی الاول * * شعر *

نسدرن کوز کوسیدا بهر ساري مین بیر ساري یار
چهره عکسین کورکوزوبتور بیز گل رعنا ایماس

کورکوزوبتور بیز مرادف کورکوزوب بیز باشد - یعني نموده ایم و نیز گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

آله آلور کزیچلک اول گل رعنا اتکین

وهم ایدر کیم دوته بیر عاشق شیدا اتکین

یعني آن گل رعنا چون سیر کند دامنش را بدست میگیرد - وهم میکند که مبادا یک عاشق شیدا دامنش را بگیرد - و هرگاه با روابط و منتسبات فعلی استعمال شود - افادۀ معني دیگر مي کند چنانکه گوید - چیقه جقدر یعني بیرون خواهد آمد - وکیله‌جکدر یعني خواهد آمد - الشاهد علی الاول من فضولي باملاء الرومیه * * شعر *

ینه اول ماه بذم آلدی قرارم بوکیچه

چیقه جقدر فلکه نالۀ زارم بوکیچه

و از این قبیل است ویره جک اولسه یعني دادني باشد و ایضا منه فی الترجیعات * * شعر *

باده دین غیری که غم دفعنه بیر جام یتر

نقدینی هرینه هرکیم ویره جک اولسه ایتر

یعني سوای باده که یک جام بدفع غم کفایت میکند - نقد خود را هر بهر چیز دادني باشد گُم میشود *

مبناء چهارم در بیان زواید

و آن حروفیست که از برای مزید شان و تزیین بیان استعمال میشود - ازانجمله ار است که در آخر اعداد در مي آورند - مثل بیرار یعني یک واوچار یعني سه - و تورتار یعني چهار - و یوزار یعني صد - چنانکه در تاریخ الانبیاء در وصف قینان بن انوش گوید کیم خلق دین یوزار یوزار کیشي ایریب بویوردي کیم کمنت لار یاسادیلار *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم سماعي ست - ازانجمله داق است که با اسماء اشاره ترکیب یافته مثل انداق یعني همچنان و موںداق یعني همچنین *

دیگر دوروق است که بمعني آلت است مثل بویوندوروق و آن آلتي است که در وقت شخم بر گردن گاوکار بندند - و اوکوندروق میلي است که حلّاجان پنبه را بدان از دانه جدا کنند *

دیگر لا و لان است که افادۀ معیّت میکند - مثل ایکاولا و ایکاولان یعني دوتا باهم و اوچاولا و اوچاولان یعني سه تا باهم و حرف لا از مقولۀ تتمیم صوت نیز استعمال میشود - چنانکه در مبداء چهارم در ذیل زواید خواهد آمد *

دیگر چاق و چاک است که در بعضی الفاظ بمعنیٔ آلت مصطلح گشته مثل آلینچاق و آن آلتی است که از برای زینت بر پیشانیٔ اسپ بندند و یارغوچاق آلتی بود که بدان گندم خورد کنند - و سالینچک حمایل و تعویذی که از گردن آویزند - و چاق از علامات سماعیه اسم فاعل نیز هست - مثل یاسانچاق بمعني خود آرا که در ذیل باب چهارم در بیان اسم فاعل گذشت *

فایده — در محاورات اتراک روم لفظ جاق و جاک هرگاه در آخر لفظی در آید - بمعني محض و چون می آید - چنانکه فضولي گوید - بامِلاو الرومیه * * شعر *

غرض فضولیه انجق آلنگده اولمقدر
ولی محالدر اول هم سن اولیجق قاتل

یعني غرض فضولي همان در دست تو مردن ست - اما محالست آنهم چون تو قاتل باشي و نیز گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

باشد - و دیک بمعني ساکت هم مي آید - چنانکه در کتاب دال در ذیل لغات مذکور خواهد شد - و تبدیل دال بتا نیز جایز است *

فایده — در محاورات اتراک روم دک بر وزن رک بحذف یای بیان کسره بمعني انتها استعمال میشود - چنانکه فضولي گوید باملاء الرومیه *

* شعر *

شاملـــر انجـــم صایرم صبحـــه تک

ای شب هجر ینگ بنکا یوم الحساب

دیگر داش و تاش است که افادهٔ معني مشارکت و معیت میکنند - مثل یولداش یعني همراه وقارین تاش یعني هم شکم و کوکلتاش یعني هم شیر - و در این معني با فارسي مشترک ست و بترکي معاني دیگر دارد که در کتاب دال و تا در ذیل لغات نگارش خواهد یافت *

طریقهٔ دویم آنست که باختلاف مورد در املا اختلاف مي یابند - و چون در این مقام تعداد حروف مراد است وموارد استعمال و وجه اختلاف در مبناء ششم در آداب املا مشروحاً نگاشته خواهد شد - بذکر اجمالي اکتفا میرود - ازانجمله راغ و راك است که علامت فعل تفضیل است *

دیگر قي و غي و کي است که افادهٔ معني نسبت میکند - مثل آنداغي یعني انجائي و مونداغي یعني اینجائي و یلقي یعني سالیانه و کیچه کي یعني شبانه *

دیگر غینه و گینه است که علامت تصغیر است - مثل یومروق غینه یعني مشتک و اسروك گینه یعني مستک *

دیگر لیغ و لوغ و لیق و لوق و لیک و لوک است که بمنزلهٔ یای نسبت و یای مصدري و بمعني صاحب است و معاني دیگر هم دارد - چنانکه در کتاب لام در ذیل لغات مذکور خواهد شد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

کثرت و ابنوهي باشد - مثل توزلاق یعني نمکزار و اولاق یعني مکان پرصید و يايلاق و قيشلاق مکانی که در تابستان و زمستان درانجا اقامت نمایند *

دیگر دیک است که بسه معني استعمال میشود - اول از ادات تشبیه است بمعني مثل و مانند بود الشاهد علیه * * شعر *

طرفه رخساریدنک که حسن ایچرا ایرور گلزار دیک
طرفه راق بودور که گلزار ایرماس اول رخسار دیک

دیگر در آخر صیغهٔ مفرد مخاطب از فعل امر در آمده آنرا بمعني مفرد مغایب منصرف میسازد - چنانکه گویند باردیک یعني برود و اسرادیک یعني نگهدارد الشاهد علی الاول * * شعر *

تیلبه کونگلومني نوائي ضبط ایلای آلمادینگ
ایمدین چیک آندین الیک هرساري بارسا باردیک

الشاهد علی الثاني * * شعر *

ای نوائي تیلاگان زهد و صلاح
کوزي و کونگلیني هم اسرادیک

سیم گویند که سالغودیک یعني انداختني و همچنانکه بیندازد و قوزغالغودیک یعني بر همخوردني و همچنانکه بر همخورد چنانکه شاهد بر هردو را بمعني اول گوید * * شعر *

یار بولمیش اور تاغه هجران طریقین سالغودیک
عقل و جان و هوش کونگلوم خیلی هم قوزغالغودیک

و در آخر فعل مضارع نیز در آمده و بهمین معني استعمال مي شود - مثل سالوردیک و قوزغالوردیک که مرادف سالغودیک و قوزغالغودیک

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

طریق عشــــق‌ارا اوزنــي چو فرد قیلسا بیراو
حریف ایمــاس آنگایرکوک نچه ایرورلار ایکاو

و بمعني چند تا فرماید * * شعر *

ایستادي جسم ایوي بیر روزن اوقونگــدین واي کیم
قالمادي روزن بیري کیــم نیچــه روزن بولمـــادي

و بفارسي بمعني تصغیر باشد - مثل باغچه و طاقچه یعني باغ محقر و طاق محقر *

بیان دویم آنست که در همه بیگ املا افادهٔ معني اسمي میکند - و آن بر دو نوع است *

نوع اول قیاسي ست و آن بر دو طریقه است - طریقه اول آنست که در همه جا بیگ املا استعمال میشوند - ازانجمله آواست که از یک تا نه در آخر اعداد در مي آید - مثل بیراو یعني یکی و ایکاو یعني دو تا و هکذا اخواتها *

دیگر نجي است که در آخر تمامي اعداد در مي آید - مثل بیرینجي یعني یکمین و ایکینجي یعني دویمین و علی هذا القیاس *

دیگر متول است که در آخر الوان افادهٔ معني نیمرنگي میکند - مثل آغیمتول یعني مایل بسفیدي و قیزیمتول یعني مایل بسرخي و همچنین است قرامتول و یاشیمتول و اشباه آنها *

دیگر لاغ و لاق است که مرادف زار و ستان است که بفارسي در گلزار و کوهستان استعمال میشود - و آن بمعني مکانیست که متضمن

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

بولمیش انینگ سفالي نوائیغه جام و یار
کوپ فرق اوشبو ظرف بیله جام جم غه‌چه

دویم بمعني قدر و مقدار باشد چنانکه گوید * * شعر *

لعلی دین بیر سوز سینوق کونگلومني ایلار
تاغچه نقدجان بیر سام یوق آنینگ الیدا توفراغچه

اما سماعي بر سه وجه است اول گویند - که آردیچه و سونگیچه و سونگینچه و گینني چه و هر چهار لفظ مرنند یعني از عقبش الشاهد علی الاول *

* شعر *

نوائیا ایرور اول شوخ ترکمان بس تند
نوا تیلار ایسانگ آندین یوکورمه اردیچه چرخ

الشاهد علی الثاني * * شعر *

چونکه یتینگ کوروب اول چهره ني بیحال بولوب
اوزگا کیلگاچ نیه اول رخش سونگینچه یوکوراي

دویم گفته میشود که اوزگاچه یعني طور دیگر و نحو دیگر چنانکه گوید *

* شعر *

التفات ایتي بوکون مین قولغه اول شاه اوزگاچه
اوزگاچه آنکلاب مین اوزحالیمني بالله اوزگاچه

سیم گویند که نیچه یعني چه طور وباجیم عجمي هم بدو معني بود اول گویند که کونکلاکچه یعني یکتاپیرهن الشاهد علیه * * شعر *

ني فندور اسلام اراتوشکاي کیم اول کافرینه
مست اولوب کونکلاکچه چیقتي سیکرتیب میدان ساري

دویم گویند که نچه یعني هرچند و چند تا چنانکه بمعني هرچند گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

اول پری محجوب بولغای دیب مینی دیوانه دین
جغد دیک چیقمان تون و کون گوشهٔ ویرانهٔ دین

تخطئهٔ نوائي علیه الرحمه فرموده * * شعر *

فلک نیلوفري دین چشمهٔ مهر اولدي گر پیـــدا
یوزونگدا نیل دین اول چشمـه قیلمیش نیلفر پیدا

و نصیري این شعر را از نسخهٔ سقیمي چنین خوانده که * مصرع *

یوزونگدین نیل دین اول چشمه قیلمیش نیلفر پیدا

و در قواعدی که در ابتدای کتاب خود نوشته ذکر کرده که در لغت ترک برای مزید تاکید دو لفظ دین از عقب یکدیگر در مي آرند - و شعر مزبور را شاهد آورده سهو کرده *

دیگر دا - و ده است که بمعني ظرف زمان و مکان مي آید - که آنرا بعربي في گویند الشاهد علیه * * شعر *

یر توتغالي اول کافر خود کام کونگـــولدا
یوق میندا کونگول ایله که آرام کونگولدا

نوع دویم آنست که بمعاني مختلفه مي آید - و آن چا و چه است که در بعضی از معاني قیاسي ست و در بعضی سماعي *

اما قیاسي بدو معني مي آید - اول بمعني انتها ست که آنرا بعربي الی گویند الشاهد علیه * * شعر *

بس تیره ایردی صبحـــدمیم شام غمغچه
تا شام غمـــدا نیلاگامیـــن صبحدم غهچه

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

میشوند - چنانکه در کتاب یا در ذیل لغات مذکور خواهد شد - و گاه هست که بالحاق و ایراد بعضی از منتسبان فعلی سلب معنی شرط از حرف سا میشود - مثل اینکه گویند دیسا بولغای یعنی توان گفت - چنانکه در فصل سي و نهم از محبوب القلوب در وصف اهل خرابات گوید - نه زمانی یخشي یماني بیله ایشي یوق دیسا بولغای که عالمدا موندان کیشی یوق * و همچنین است یاروتسا بولماس یعنی روشن نتوان کرد - و توتسا بولماس یعنی نتوان گرفت - چنانکه در سقم سیم از محبوب القلوب در ذکر حیا گوید که * * شعر (sic) *

عمر کیم وفا سیز دور آندین امید کوزین یاروتسا بولماس
محبوب که بیوفا دورآندین وصال جاوید طمع توتسا بولماس

و گاه هست که جزو کلمه واقع میشود - مثل کیمرسه یعنی شخص و نیمرسه یعنی چیز و یاراسه یعنی پسند شود *

دیگر موست که حرف استفهام است بمعنی آیا بود - و این بدو طریق مستعمل است - اول با لفظ یا استعمال میشود چنانکه گوید *

* شعر *

مي بیرله یوزونگ تیم تیم احمـــر مو ایکین آیا
یا شعلـــه آرا بیر بیر اخگـــر مو ایکیـــن آیا

دویم بدون لفظ ایا استعمال میشود الشاهد علیه * * شعر *

ساچینگ رنگی عنبر مو دور مشک چین مو
لبینگ طعمی شکـــر مو دور انگبیـــن مو

دیگر دین بمعنی از باشد که آنرا بعربي من و عن گویند - چنانکه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم سماعي ست و آن - آپ - و - ساپ - است و اشتباه آنست که از برای مبالغه بر سر الوان در مي‌آید - مثل اینکه گفته شود - آپ آغ - یعني سفید محض و - ساپساریغ - یعني زرد محض و همچنین است - قاب قرا - و قپ قرمزي - و کومکوك - و - یاپ یاشیل و از اینگونه است - انچه به بعضی الفاظ اختصاص دارد مثل - یاپ یاسی - یعني پهن محض و - توپ توز - یعني مسطح محض و - توپ توغري - یعني راست محض و - تیپ تیک - یعني راست شاخص و ساپساغ - یعني صحیح محض *

قسم دویم - آنست که در انتها واقع میشود - و آن مشتمل ست بر دو بیان *

بیان اول آنست که افادهٔ معني حرفي میکند و آن بر دو نوع است *

نوع اول قیاسیت ازانجمله - ساست - که حرف شرط است و با اوامر ترکیب مي یابد - و استعمال آن بر دو گونه است *

اوّل با حرف شرط فارسي که عبارت از اگر باشد *

دویم بدون حرف شرط چنانکه بهر دو طریق گوید * * شعر *

ای نوائی جانینگ آلغوم دور دیسا قایغورماغیل
جانغه منت قیل مونونگ بیرله گر ایتسا اکتفا

قاعده — بدانکه این حرف بغیر از آخر فعل امر با هیچ لفظی انضمام نمی یابد - مگر لفظ یوق که آنرا یوقسا گفته اند و این از شواذ است - و در حقیقت یوقسا مخفف یوق ایسا و یوق ایسا مخفف یوق ایوسا ست - زیراکه هر سه لفظ بالاشتراک بیک معني استعمال

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

ایماس غم شامي انجم قطره لارآهیم تفیدین بیل

نی تانك کونکوزگوسین گر تیره قیلسا اوشبو نم بیرکون

دیگر ایمان و ایرمان است یعنی نیستم - چنانکه در خاتمه حیرت الابرار گوید * * شعر *

گرچه ایمان قابل لطف و کرم * لیکن ایمان بیر یولي نومیدهم

دیگر ایمانگ و ایرمانگ است یعني نیستي *

دیگر ایمیش و ایرمیش است یعني بوده *

دیگر ایسا و ایرسا ست یعني باشد و اگر باشد *

دیگر ایسانگ و ایرسانگ است یعني باشي و اگر باشي *

دیگر ایسانگیز و ایرسانگیز است یعني باشید و اگر باشید *

دیگر ایسام و ایرسام است یعني باشم و اگر باشم *

دیگر ایساک و ایرساک است یعني باشیم و اگر باشیم *

باب دویم در غیر روابط و آن بر دو قسم است

قسم اول آنست که در ابتدای کلام واقع میشود - و آن مبني بر دو نوع است *

نوع اول قیاسي است و آن نی است که حرف استفهام است چنانکه گوید * * شعر *

ایله فاني بول که دامنگیرینگ امکان بولماغای

کیم ایتاک موجود اگر یوقتور نيءنی توتغای ایلیک

و همچنین گوید نیدور یعني چیست *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر ایله و ایلان و بیله و بیلان و بیرله و بیرلان است - که بمعني مع است در عربي - و لفظ ایله معاني دیگر دارد که در کتاب الف در ذیل لغات مذکور خواهد گردید *

دیگر دور و دورور است که بمعني است مي آید *

دیگر کیم است که بمعني که مذکور میگردد - الشاهد علیه *

* شعر *

دهر دیــم یار یوق منگا آندا * بار ایسا داغي یوق وفــا اندا *

نوع ششم حروفیست که بانضمام ضمیمهٔ کلمهٔ تامه اند - و در اول و آخر کلام مذکور میگردند - و آن ای و ایر است که با علامات صیغهٔ ماضي وغیره ترکیب یافته - ازانجمله ایدي و ایردي است یعني بود چنانکه در لیلی مجنون گوید *

* شعر *

لیلی که ایدي عــــرب بلاسي * هم بار ایدي قیس مبتلاسي

دیگر ایدینگ و ایردینگ است یعني بودي *

دیگر ایدینگیز و ایردینگیز و ایدینگلا و ایردینگلار است یعني بودید *

دیگر ایدیم و ایردیم است یعني بودم *

دیگر ایدوک و ایردوک است یعني بودیم *

دیگر ایکان و ایرکان بفتح کاف - و ایکین و ایرکین بکسر کاف است که بمعني است باشد - و زاید بر کلام هم مي آید - چنانکه در مبنآ چهارم در ذیل زواید مذکور خواهد شد *

دیگر ایکاچ و ایرکاچ است یعني بمحض بودن - و چون هست *

دیگر ایرور است یعني هست *

دیگر ایماس و ایرماس است یعني نیست و نباشد - الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فائده — گاه هست که از برای مبالغه دو علامت رابطهٔ مفعول متوالي يكديگر واقع ميشود - چنانكه در خسرو شيرين در تحميد گويد *

* شعر *

قيليب چون برق ذاتين مظهر كُل .

جهان عقل خاشاكي بولوب كول

فنا طوفاني ايلتيب بارين اينگ

جهاندا قويمايين اثارين اينگ

يعني طوفان فنا برده همه اشرا او را در جهان نگذاشته آثارش را او را *

نوع سيم آنست كه بمعني باى تعديه است و آن غا وغه و كاست الشاهد على الاول * * شعر *

نامه شوقيم كيشي عرض ايلاى الماس يارغه

بس غلط بولغاى جواب ايتماك طمع مين زارغه

الشاهد على الثاني * * شعر *

كوزگا تا كيردي خياليڭ ساووق آهيم وهمي دين

باغلاميش مين قوريا هر ساري مژگاندين آنكا

و كيفيت استعمال آن با موارد دگر در ذيل مبناء ششم در آداب املا نگارش خواهد يافت *

قسم دويم روابط غير تعديه است و آن مشتمل ست بر دو نوع *

نوع اول حروفى ست كه در آخر كلام واقع ميشود - و آنها مفردات اند - ازانجمله اوچون است كه بمنزلهٔ لام تعليل است در عربي چنانكه گويد * * شعر *

هجر تيغى كوپ اوچون جسميمدا هريان چيكدى باش

اى نوائي مين مذلت طايرى بودور پريم

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

یعني در قامتش و لفظ نی هرگاه در ابتداء کلام واقع شود - افادهٔ معني استفهام میکند - چنانکه در ذیل باب اول این مبدأ مذکور شد *

دیگر نینگ است چنانکه گوید * * شعر *

یغجه جورین تارتاییں اول سرو حوریزاد نینگ
یوق مودور پایاني آیا ظلم ایله بیداد نینگ

یعني تا چند بکشم جور آن سرو حوریزاد را نیست پایانی آیا ظلم یا بیداد را - و در بعضی جا زاید بر کلام استعمال میشود - چنانکه در مبدأ چهارم در بیان زواید مرقوم خواهد شد *

نوع دویم آنست که در بعضی جا افادهٔ معني رابطه مي کند - و آن نون و گاف ست ساکنتین ماقبل متحرک ست - که در آخر ضمایر منفصله واقع شده - مثل منینگ و سینینگ الشاهد علی الاول *

* شعر *

هر کونگول ارامي چون بولمیش دلارامیم منینگ
اول سبب دین یوقتورور بر لحظه ارامیم منینگ

و همچنین است در اسماء اشاره از قبیل مونونگ و انینگ الشاهد علی الاول و الثاني * * شعر *

ایستاسانگ لیلی و مجنون حسن و عشقي دین مثال
مین نظیري مین مونونگ یاریم نموداري انینگ

یعني اگر از حسن و عشق لیلی و مجنون مثال خواهي من نظیرم این را و آن نمودار است مرا - این الفاظ با بعضی کلمات افادهٔ معني دیگر میکند - مثل اینکه میگویند منینگ بیله یعني بامن و منینگ دور یعني از منست - و منینگ مطلوبومدور یعني مطلوب منست - و هکذا اخواتها *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فائده — باید دانست که مورد استعمال هریک از این دو اسم اشاره جداگانه است - و چنان نیست که اولین را بجای دویمین و دویمین را بجای اولین مذکور توان ساخت - تابع طریق استعمال باید بود *

قسم دویم الفاظیست که مابین ضمیر و اشاره مشترکند چنانکه در ذیل ضمایر مذکور شد *

مبناء چهارم در بیان الفاظی که بدون ترکیب افادهٔ معني نمیکنند و آنرا اهل ادب حرف گویند و آن مشتمل است بر سه باب

باب اول در روابط و آن مبني بر دو قسم است

قسم اول آنست که در آخر کلام واقع میشوند - و آن روابط تعدیه است - و تعدیه محتویست بر سه نوع *

نوع اول آنست که بمعني را که رابطهٔ مفعول است - استعمال میشود - ازانجمله دو حرفست که در همه جا بعد از یای ضمیر مفرد مغایب واقع میشود - حرف اول نون ساکنه است - حرف دویم نی است - چنانکه بهر دو نوع گوید *   * شعر *

دیما اغزینی غنچه قدینی سروکیم ایل کورمامیش
سرونینگ رفتارینی یا غنچه نینگ گفتارینـــی

یعني مگو دهنش را غنچه و قدش را سرو - که خلق ندیده رفتار سرو را یا گفتار غنچه را و نون زایده نیز میباشد - مثل اینکه گویند اغزیندا که مرادف اغزیدا باشد - یعني در دهنش و قدیندا که مرادف قدیدا بود -

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر آنست چنانکه گویند آنلار یعني ایشان و آنها وآنگا یعني با دو آنچه یعني آنقدر و آن با فارسي اشتراک دارد *

دیگر اول وشول و اوشالست که بمعني آن واو استعمال میشود *

باب دهم در اسماء اشاره و آن بر دو قسم است

قسم اوّل آنست که مخصوص اشاره است و آن دو لفظ است *

اوّل بوست که بفارسي این و بعربي هذا و هذه گویند الشاهد علیه *

* شعر *

خطینگ ایرماس کل اوزره سبزه باغ ارم دور بو
نی سبزه کون یوزیندا تون سوادی دین رقم دور بو

و همچنین میگویند که بولار یعني اینها و بودور یعني اینست *

دویم مون است که با بعضی روابط ترکیب یافته مثل مونگا یعني باین الشاهد علیه * * شعر *

ازل هم سین ابد هم سین نی اول بیرله آخر کیم
آنگا یوق ابتدا پیدا مونگا یوق انتها پیدا

و همچنین است مونچه یعني اینقدر و موندا یعني درین و موندین یعني ازین و مونداق یعني این چنین - و هرگاه بتنهائي استعمال شود - در آنصورت نون ساکن را مبدل بفتحه ساخته مونا میگویند - چنانکه گوید

* شعر *

ایت لارینگ آلیدا ایوز پاره کونگولني سالدیم
مونی کور هربیري نینگ اغزیدا بیرپاره کونگول

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

اسیــــر درد عشـــق و مست جام حسن چوق اما
بیزوز مشهور اولن لیلي سنـگا مجنـــون بنگا دیرلر

و همچنین میگویند که اوجاقوز یعني اوجاقیم الشاهد علیه * * شعر *

زاهد کورسینه چاکي شعله سین بیزدین صاقن
بیر اوجا قوز بیر که سوزانـدر در و دیواریمــــز

و مثل اینست قولیوز بکسر لام و ضم یای حطّي یعني غلام اوُیم *

* و له شعر *

اهل دردنگ قولیــوز اولدر بیـزه جاندین عزیز
یوسف اولسه خود فروش انگلمه یوخ بازاریمــز

و همچنین چغتاییه میگویند که ایتاربیز و قیلوربیز یعني میکنیم - و رومیه میگویند که ایدروز و قیلوروز *

چهارم سیز است که بفارسي شما و بعربي انتم گویند - و سیز سیز یعني شمائید - و اولغای سیز یعني بشوید - و نیز افادۂ معني سلب و نفي میکند - مثل اینکه گویند سیز سیز یعني بیشما و بهرسه معني در سبعۂ سیاره در دعای اولاد پادشاه گوید * * شعر *

بخت غه تاج تارک اولغـــای سیــز
شه غه هرکون مبارک اولغــای سیــز
چون ازلدین شه جهـــان سیز سیــز
بولماسون بیر نفس جهان سیز سیــز

قسم سیم الفاظی اند که مابین ضمیر و اشاره مشترکند - ازانجمله آلار باشد و آن الف ممدوده است که با لفظ لار که علامت جمع است جمع شده بمعني ایشان و آنها استعمال میشود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قسم دویم الفاظی اند که مابین ضمایر متصله و منفصله اشتراک دارند - چون در ابتدای کلام واقع شوند بمعني ضمایر منفصله اند - و در آخر کلام بمعني ضمایر متصله اند - و اگر بتکرار مذکور شوند یکی افادهٔ ضمیر و دیگری افادهٔ انتساب بضمیر میکند و آن چهار لفظ است *

اول مین است که بفارسي من و بعربي انا گویند و مین مین یعني منم و اولغای مین یعني بشوم *

فایده — رومیه این ضمیر را با بای ابجد و انتساب بضمیر را با میم متصله مذکور میسازند - چنانکه گویند بَنَم یعني منم و بنم سلطانم یعني سلطانِ من و با ضمیر منفصل استعمال نمیکنند - برخلاف چغتای که بهر دو نوع استعمال مینمایند - مثل آلورمین و آلورم و توتارمین و توتارم یعني میگیرم *

دویم سین است که بفارسي تو و بعربي انت گویند - و سین سین یعني توئي چنانکه گوید * * شعر *

ای زهد یولوم اورما که بو مرحله ایچره
مقصدغه جه سین سین پری یوز مینگ خطریمدین

و اولغای سین یعني بشوی *

سیم بیز است که بفارسي ما و بعربي نحن گویند - و بیز بیز یعني مائیم - و اولغای بیز یعني بشویم *

فایده — اتراک روم انتساب بضمیر را بیز مذکور نمیسازند - بلکه حرف آخر لفظ را مضموم ساخته زای معجمه بر آن ملحق میسازند - مثل اینکه میگویند بیزوز یعني مائیم چنانکه فضولي گوید باملاء الرومیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

بعضی مقام خارج از معنی و زاید بر کلام است - اما کلام نیز بدون آن ناتمام است *

دیگر نکیز و نگوز است که ضمیر جمع مخاطب است مثل باشینکیز یعنی سر شما - و کوزونگوز یعنی چشم شما - و آلینکیز یعنی بگیرید - و اورونگوز یعنی بزنید *

دیگر ضمیر مفرد معایب است و آن بر دو گونه است - اول ی است که آخر کلمات مسکونة الآخر واقع میشود - مثل باشي یعني سرش و قاشي یعني آبرویش - دویم سي است که در آخر کلمات متحرکة الآخر واقع میشود - مثل اناسي یعني پدرش و اویقوسي یعني خوابش *

دیگر لار است که علامت جمع مي باشد - مثل یخشي‌لار یعني نیکان و یمانلار یعني بدان - و هرگاه با ضمیر مغایب مذکور شود بمعني جمع مغایب مي‌آید - چنانکه در سبعه سیاره در معالجهٔ اطبّا بهرام را گوید :

* شعر *

چاره تاپماقغـه جازم ایردیلار * کیچه کوندوز ملازم دیر ایلار

یعني بچاره جستن جازم بودند - و شب و روز ملازم بودند - و هرگاه با نون و کاف خطاب جمع شود - بمعني جمع مخاطب مي آید - چنانکه در نوحه کردن بهرام در فراق کنیزکِ چیني خطاب بقوم و خیل خود گوید : * شعر *

قوم و خیلی که بندم ایردینگـــلار * نی دیسام سر افگندم ایردینگلار

یعني ای قوم و خیلی که بنده‌ام بودید - چه بگویم که سرفگنده‌ام بودید - و جزء کلمه نیز اتفاق مي افتد - مثل ایلار یعني میکند - و زاید بر کلام هم واقع میشود - چنانکه در مبتداء چهارم در ذیل زواید خواهد آمد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

گفته شود - اوقوی اوقوی یعني خوانده خوانده - و ایلای یا ایلای ایلای یعني کرده کرده - و در اوایل مکسورة الآخر بدستور باشباع بیانمیشود - مثل دی یا اینکه گفته شود - دیدي یعني گویان گویان و این الفاظ بمعاني دیگر هم مستعمل ست چنانکه در محلش مذکور شده *

مبناء سیم دربیان ضمایر و اسماء اشاره و آن مشتمل است بر دو باب

باب اول در ضمایر و آن بر سه قسم است

قسم اول ضمایر متصله اند که در آخر کلام واقع میشوند - ازانجمله م است که ضمیر متکلم وحده است - مثل اینکه گفته میشود باشیم یعني سرم و قاشیم یعني ابرویم - و گاه هست که جزء کلمه نیز واقع میشود - مثل اولوم یعني مرگ - و یولوم یعني معبر آب *

دیگر میز است که ضمیر متکلم مع الغیر است - مثل باشمیز یعني سر ما و قاشمیز یعني ابروی ما *

دیگر نون و گاف ست و ساکنتین که ضمیر مفرد مخاطب است - مثل باشینگ یعني سرت - و قاشینگ یعني ابرویت - و در صیغهٔ امر و نهي جمع مخاطب است مثل آلینگ یعني بگیرید - و آلمانگ یعني میگیرید - و نیز با ضمایر منفصله و اسماء اشاره مصطلح است مثل سینگ و سینینگ و انینگ و مونونگ و اخوات آنها و در اسماء اشارهٔ ترکي نظیر کافست - که در عربي در کلمه اولئک و ذلک میباشد - افادهٔ اشاره معني قریب و بعید میکند - و در بعضی جا بمعني رابطه مفعول مستعمل است - چنانکه۱۱ در ذیل روابط بیان خواهد شد - و در

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غوسیلار و گوسیلار است مثل اوقوغوسیلاردور یعني خواهند خواند - و ایلاگوسیلاردور خواهند کرد - و دیگوسیلاردور خواهند گفت *

دیگر ساست مثل اوقوسا یعني اگر بخواند - و ایلاسا اگر بکند و دیسا اگر بگوید *

دیگر سام است مثل اوقوسام یعني بخوانم - و ایلاسام اگر بکنم - و دیسام اگر بگویم - دیگر ساق و ساک است مثل اوقوساق یعني اگر بخوانیم و ایلاساک اگر بکنیم و دیساک اگر بگوئیم *

دیگر سانگ است مثل اوقوسانگ اگر بخواني و ایلاسانگ اگر بکني و دیسانگ اگر بگوئي *

دیگر سانگیز است مثل اوقوسانگیز یعني اگر بخوانید - و ایلاسانگیز اگر بکنید و دیسانگیز بگوئید *

تذئیل — بدانکه علاماتي که در ابتدای آن لفظ دور واقع شده باشد یای حطّي در میانهٔ فعل امر و آن علامت در مي آرند - مثل اینکه گفته میشود که اوقویدور یعني میخواند - و ایلایدور میکند - و اوقویدورغان یعني خواننده و خوانده و خواندن - و ایلایدورگان کننده و کرده و کردن - و اوقویدورمیش یعني میخوانده و ایلایدورمیش میکرده - اما در مکسورة الآخر چون التقاء یاءین واقع میشد - و موجب تنافر بود - لهذا یای بیان کسره را باشباع تلفظ مینمایند - چنانکه گفته میشود - دیدور یعني میگوید و دیدورگان یعني گوینده و گفته و گفتن - و دیدورمیش یعني میگفته - و هرگاه خواهند که بمعني حال بیان کنند در آنجا هم بدستور یای حطّي بر آخر فعل امر مضمومة الآخر و مفتوحة الآخر در آورده برسم مفرد یا مزدوج مذکور میسازند - مثل اوقوی یا اینکه

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غاچ و گاج است مثل اوقوغاچ یعني بمحض خواندن و چون خواند و ایلاکاچ بمحض کردن و چو نکرد و دیکاج بمحض گفتن و چونگفت *

دیگر لي است مثل اوقولي یعني بخوانیم و ایلالي بکنیم و دیلي بگوئیم *

دیگر غالي و گالي است مثل اوقوغالي یعني برای خواندن و تا خوانده و ایلاگالي برای کردن و تا کرده و دیگالي برای گفتن و تا گفته *

دیگر غای و گای و سون و دیک است مثل اوقوغای و اوقوسون و اوقودیک یعني بخواند و ایلاگای و ایلاسون و ایلادیک بکند و دیگای و دیسون و دیدیك بگوید *

دیگر غولوق و گولوک است مثل اوقوغولوق یعني خواندني و ایلاگولوك کردني و دیگولوک گفتني *

دیگر غودیک و گودیک است مثل اوقوغودیک یعني خواندني و همچنانکه بخواند و ایلاگودیك کردني و همچنانکه کند و دیگودیک گفتني و همچنانکه بگوید *

دیگر غوم و گوم است مثل اوقوغوم یعني خواهم خواند و ایلاگوم خواهم کرد و دیگوم خواهم گفت *

دیگر غومیز و گومیز است مثل اوقوغومیزدور یعني خواهیم خواند و ایلاگومیزدور خواهیم کرد و دیگومیزدور خواهیم گفت *

دیگر غونگوز و گونگوز است مثل اوقوغونگوزدور یعني خواهید خواند و ایلا گونگوزدور خواهید کرد و دیگونگوزدور خواهید گفت *

دیگر غوسي و گوسي است مثل اوقوغوسي یعني خواهد خواند - و ایلاگوسي خواهد کرد - و دیگوسي خواهد گفت *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر ماس است مثل اوقوماس یعني نمیخواند و ایلاماس نمیکند و دیماس نمیگوید *

دیگر مان است مثل اوقومان یعني نمیخوانم و ایلامان نمیکنم و دیمان نمي گویم *

دیگر مایدور است مثل اوقومایدور یعني نمیخواند و نخوانده و ایلامایدور نمیکند و نکرده و دیمایدور نمیگوید و نگفته *

دیگر میش است مثل اوقومیش یعني خوانده و ایلامیش کرده و دیمیش گفته *

دیگر میشانگ است مثل اوقومیشانگ یعني خوانده و ایلامیشانگ کرده و دیمیشانگ گفته *

دیگر ی وبین است مثل اوقوی و اوقوبین یعني بخوانم و بخواند و بخواني و ایلای و ایلابین بکنم و بکند و بکني و دی و دیبین بگویم و بگوید و بگوئي و اوقوی و ایلای بمعني حال و دی بمعني امر نیز استعمال میشود *

دیگر ب و بان است مثل اوقوب و اوقوبان یعني خوانده و ایلاب و ایلابان کرده و دیب و دیبان گفته *

دیگر غوچي و گوچي است مثل اوقوغوچي یعني خواننده و ایلاگوچي کننده و دیگوچي گوینده *

دیگر غوچه و غونچه و غانچه و گوچه و گونچه و گانچه است مثل اوقوغوچه و اوقوغونچه و اوقوغانچه یعني تا خواندن و بقدر خواندن و ایلاگوچه و ایلاگونچه و ایلاگانچه تا کردن و بقدر کردن و دیگوچه و دیگونچه و دیگانچه تا گفتن و بقدر گفتن *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

است مثل ایلا یعني بکن یا مکسور است مثل دی یعني بگو و هریک از این اقسام ثلثه بر یک نهج بر علامات اضافه میشود - و چون صیغ اقسام و انواع آنها به یک سیاق اشتقاق مي یابد هر سه قسم را در تلویک شق مندرج میسازد و اختلافی که داشته باشد در ضمن توضیح بیان مینماید *

اول ماق و ماک است مثل اوقماق یعنی خواندن و ایلاماک کردن و دیماک گفتن *

دیگر دی است مثل اوقودي یعني خواندي و ایلادي کرد و دیدي گفت *

دیگر دونگ و دینگ است مثل اوقودونگ یعني خواندي و ایلادینگ کردي و دیدینگ گفتي *

دیگر دونگوز و دینگیز و دونگلار و دینگلار است مثل اوقودونگوز و اوقودونکلار یعني خواندید و ایلادینکیز و ایلادینکلار کردید و دیدینکیز و دیدینگلار گفتید *

دیگر دوم و دیم است مثل اوقودوم یعني خواندم و ایلادیم کردم و دیدم گفتم *

دیگر دوق و دوک است مثل اوقودوق یعني خواندیم و ایلادوک کردیم و دیدوک گفتم *

دیگر غان و گان است مثل اوقوغان یعني خواننده و خوانده و خواندن و ایلگان کننده و کرده و کردن و دیدگان گوینده و گفته و گفتن *

دیگر غیل و گیل است مثل اوقوغیل یعني بخوان و ایلاگیل بکن و دیگیل بگو *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر سانگیز است مثل آلسانگیز یعني اگر بگیرید و کیتسانگیز یعني اگر بروید *

قسم دویم علاماتیست که فعل امر مسکونة الاخر را متحرکة الآخر ساخته بر آنعلامات اضافه مینمایند - ازانجمله لي است مثل آلالي یعني بگیریم و کیتالي یعني برویم *

دیگر ی ساکنه ویین است مثل الای و آلایین یعني بگیرم و بگیرد و بگیري و کیتای و کیتایین یعني بروم و برود و بروي *

دیگر دور است مثل آلادور یعني میگیرد و کیتادور یعني میرود *

دیگر دورمیش است مثل آلادورمیش یعني میگرفته و کیتادورمیش یعني میرفته *

دیگر دورغان و دورگان است مثل آلادورغان یعني گیرنده و گرفته و گرفتن و کیلادورگان یعني آینده و آمده و آمدن *

دیگر نگ و نگیز و نگلار مسکونة الابتداست مثل الینگ و آلینگیز و آلینگلار یعني بگیرید و کیتینگ و کیتینگیز و کیتینگلار یعني بروید *

دیگر ب و بان است مثل آلیب و آلیبان یعني گرفته و کیتیب و کیتیبان یعني رفته *

تذنیل اگر فعل امر مسکونة الاخر را بمعني حال خواهند استعمال کنند سکون حرف آخر را مبدّل بفتحه ساخته الف یا هاى بیان فتحه در آخر آن در مي آرند و بطریق مفرد یا مزدوج مذکور میسازند - مثل آلا و آلاآلا یعني اخذ کنان و اورا اورا اورا یعني زنان زنان چنانکه کیفیت آن در ذیل باب نهم از مبتداء اول بیان شد *

شق ثاني آنست که حرف آخر فعل امر متحرک باشد و آن از سه قسم بیرون نیست - یا مضموم است مثل اوقو یعني بخوان یا مفتوح

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غولوق و گولوک است مثل آلغولوق یعني گرفتني و کیتگولوک یعني رفتني *

دیگر غودیک و گودیک است مثل آلغودیک یعني گرفتني و همچنانکه بگیرد *

دیگر غوم و گوم است مثل آلغوم یعني خواهم گرفت و کیتگوم خواهم رفت *

دیگر غومیز و گومیز است آلغومیزدور یعني خواهیم گرفت و کیتگومیزدور یعني خواهیم رفت *

دیگر غونگ و گونگ است مثل آلغونگ یعني خواهي گرفت و کیتگونگ یعني خواهي رفت *

دیگر غونگوز و گونگوز است مثل آلغونگوزدور یعني خواهید گرفت - و کیتگونگوزدور یعني خواهید رفت *

دیگر غوسي و گوسي است مثل آلغوسي یعني خواهد گرفت - و کیتگوسي یعني خواهد رفت *

دیگر غوسیلار و گوسیلار است مثل آلغوسيلاردور یعني خواهند گرفت - و کیتگوسيلاردور یعني خواهند رفت *

دیگر ساست یعني اگر بگیرد (*sic.*) *

دیگر سام است مثل آلسام یعني اگر بگیرم و کیتسام یعني اگر بروم *

دیگر ساق و ساک است مثل آلساق یعني اگر بگیریم و کیت ساک یعني اگر بروم *

دیگر سانگ است مثل آلسانگ یعني اگر بگیري و کیتسانگ یعني اگر بروي *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غان و گان است مثل آلغان یعني گیرنده و گرفته و گرفتن و کیتگان یعني رونده و رفته و رفتن *

دیگر غیل و گیل است مثل آلغیل یعني بگیر و کیتگیل یعني برو *

دیگر ماس است مثل آلماس یعني نمیگیرد و کیتماس یعني نمیرود *

دیگر مان است مثل آلمان یعني نمیگیرم و کیتمان یعني نمیروم *

دیگر مایدور است مثل آلمایدور یعني نمیگیرد و نگرفته و کیتمایدور یعني نمیرود و نرفته *

دیگر میش است مثل آلمیش یعني گرفته و کیتمیش یعني رفته *

دیگر میشانگ است مثل آلمیشانگ یعني گرفتهٔ و کیتمیشانگ یعني رفته *

دیگر غوچي و گوچي است مثل آلغوچي یعني گیرنده و کیتگوچي یعني رونده *

دیگر غوچه و غونچه و غانچه و گوچه و گونچه و گانچه است - مثل آلغوچه و آلغونچه و آلغانچه یعني تا گرفتن و بقدر گرفتن و کیت کوچه و کیت گونچه و کیت گانچه یعني تا رفتن و بقدر رفتن *

دیگر غاچ و گاچ است مثل الغاچ یعني بمحض گرفتن و چو نگرفت و بگیرد و کیتگاچ یعني بمحض رفتن و چون رفت و برود *

دیگر غالي و گالي است مثل آلغالي یعني برای گرفتن و تا گرفتهٔ و کیتگالي یعني برای رفتن و تا رفتهٔ *

دیگر غای و گای و سون و دیگ است و تیگ مثل آلغای و آلسون و آلدیك یعني بگیرد و کیتگای و کیتسون و کیتتیگ یعني برود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

شق اول آنست که حرف آخر فعل امر ساکن باشد - مثل آل یعني بگیر و کیل یعني بیا و صیغ این شق سوای قسم اول فعل مضارع آن که مختلف الاشتقاق و سماعیست - و کیفیت آن در ذیل مبناء اول در بیان مضارع نگارش یافت بدو قسم اشتقاق مي یابد *

قسم اول علاماتیست که فعل امر بهمان نحو مسکونة الآخر در آن علامت انضمام مي یابد *

اوّل ماق و ماک است مثل آلماق یعني گرفتن و کیتماک یعني رفتن *

دیگر دی و تی است مثل آلدی یعني گرفت و کیتی یعني رفت *

دیگر دینگ و تینگ است مثل آلدینگ یعني گرفتي و کیتینگ یعني رفتي *

دیگر علامات فعل ماضي است و چون حرف اوّل آن علامات دال واقع شده - در بعضی مقام بمتابعت و مناسبت کلمهٔ ماقبل بحرف تا باید مذکور شود - و وجه آن با علت اختلاف اعراب و تبدیل کسره بضمه در ذیل مبناء ششم مذکور میگردد *

دیگر دینگیز و دینگلار و تینگیز و تینگلار است - مثل آلدینگیز و آلدینگلار یعني گرفتید و کیتینگیز و کیتینگلار است یعني رفتید *

دیگر دیم و تیم و دوم و توم است - مثل آلدیم یعني گرفتم و کیتیم یعني رفتم و اوردوم یعني زدم و توتتوم یعني گرفتم *

دیگر دوق و توک است مثل آلدوق یعني گرفتیم و کیتتوک یعني رفتیم *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

مبناء دويم در بيان كيفيت اشتقاق صيغ و آن مشتملست بر يک قاعده و دو شق .

اما القاعده بدانكه حركات علامات صيغ كه بر فعل امر الحاق مي يابد تابع حركات فعل امر است يعني اگر فعل امر مضموم الحركة است مثل توت و اور علامت هم مضموم مذكور ميشود - مثل اينكه گفته ميشود توتدوم يعني گرفتم و اوردوم يعني زدم و اگر فعل امر مفتوح الحركة يا مكسور الحركة باشد مثل آل و كيت در هر دو صورت علامت مكسور مذكور ميشود - مثل آلديم يعني گرفتم و كيتيم يعني رفتم و اگر خواهند كه از آنهر فعل ماضي يا جمع مخاطب بنا كنند - اگر مضموم الحركة است سكون حرف آخر فعل امر را بضمه مبدل ميسازند - مثل توتوب يعني گرفته و اوروب يعني زده و توتونگ يعني بگيريد و اورونگ يعني بزنيد - و اگر مفتوح الحركة يا مكسور الحركة است - سكون حرف آخر را بكسره تبديل مي دهند - مثل اينكه ميگويند آليب يعني گرفته و كيتيب يعني رفته و آلينك يعني بگيريد و كيتينك يعني برويد - اما اين قاعده در لسان اتراکِ روم مرعي و ملحوظ نيست - و اغلب آنست كه در مفتوح الحركة و مكسور الحركة نيز بضمه مذكور ميسازند - مثل اينكه ميگويند كه آلدوم و بيلدوم و آلوب و بيلوب و اشباه آن چنانكه اشعار ديوان فضولي همگي دالّ بر اينست - و بعضي از علامات نيز هست كه حكم مبنيات دارند - و اين حكم از ايشان مرتفع است - و كيفيت آنها مفصلا در ذيل مبناءِ ششم در آداب املا در تحت قواعد متفرقه مذكور خواهد شد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر یای ساکنه وبین است که بمعني متکلم وحده و مفرد مغایب و مفرد مخاطب استعمال مي شود - مثل الای و الایین یعني بگیرم و بگیرد و بگیري و ایتای ایتائین یعني بکنم و بکند و بکني *

دیگر نون و گاف ساکنتین است که در فعل امر علامت جمع مخاطب است مثل آلینگ یعني بگیرید و ایتینگ یعني بکنید و اورونگوز یعني بزنید *

نوع دویم علامات مرکبه اند و آن بر دو گونه است *

اول قیاسي است ازانجمله دورغان و دورگان است مثل آلادورغان یعني گیرنده و گرفته و گرفتن و کیلادورگان یعني آینده و آمده و آمدن *

دیگر دورمیش است مثل آلادورمیش یعني میگرفته و کیلادورمیش یعني مي آمده *

دویم سماعیست و آن لفظ تورغاچ است مثل توراتورکاچ که در این شعر مذکور است * * شعر *

جانیمغه کوزونگ ظلمی ایماس ظلم بو درر ظلم
کیم مین توراتورغاچ تیلاگای سین یانا مظلوم

یعني ظلم چشمت بجانم ظلم نیست ظلم اینست که من ایستاده باشم تو مظلوم دیگر طلب کني - و همچنین است اولتوراتورغاچ چنانکه در نسایم المحبة در ذکر مشایخ گوید که مغني بارایردي کیچیک یاشلیغ و شوخ ایردي مجلسدا اولتوراتورغاج سکریب اول عزیز نینگ بوینغه مینیب ایاغین دیبار ایردي یعني مغني بود خرد سال و شوخ بود در مجلس بمحض نشستن جسته بر گردن آن عزیز سوار شده پاهای خود را بر پهلوی او میزد - و در جمیع مولفات مرحوم نوائي بغیر از این دو شاهد بنظر نرسیده *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

چهارم سانگ است که علامت مفرد مخاطب است مثل اولتورسانگ یعني بنشیني و بکشي *

پنجم سانگیز است که علامت جمع مخاطب است مثل اولتور سانگیز یعني بنشینید و بکشید *

قسم دویم در علاماتی که آخر اوامر مسکونة الآخر متحرکه بر آنها انضمام مي یابند و آنها نیز بر دو نوع اند *

نوع اول علامات مفرده اند - ازانجمله لی است که علامات متکلم مع الغیر است مثل آلالي یعني بگیریم و ایتالي یعني بکنیم و بعضی اتراک توران آلالینگ و ایتالینگ میگویند چنانکه بابر بادشاه فرموده الشاهد علی الثاني *

* شعر *

خوش اول که بهار فصلي بود نیاده
بولغای طرب اسبابی باری آماده
گر بولماسا اسباب ایتالینگ دنگا نه
سردین گزک و طعام و سیدین باده

فایده — بدانکه لفظ لی در لغت اتراک روم افادهٔ معني حتی [مُذ ومنذ] میکند مثل اولالی یعني تا شده چنانکه فضولی بغدادي گوید *

* شعر *

گرفتار غم عشق اولالی آزادهٔ دهرم
غم عشقه بغي بوندین بتر یا رب گرفتار ایت

یعني گرفتار غم عشق تا شده ام ازادهٔ دهرم مرا بغم عشق ازین بدتر یا رب گرفتار کن *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دویم آنست که همان صیغ را بدون مای نافیه بر لفظ یوق اضافه می نمایند چنانکه بهر دو نحو گوید * * شعر *

ای نوائی اریندا غونگ یوق عشق یا یوز کورماگونگ
عذر ایتیب یرني نی اوپ سوز ترکینی یکباره قیل

یعني ای نوائی عشق بازي نکرده خواهي بود یا رو ندادہ خواهي بود عذر خواسته زمین را ببوس و سخن را یکباره ترک کن و مثل اینست قوتولماغونگ و قوتولغونگ یوق یعني خلاصیت نخواهد بود الشاهد علی الثاني * * شعر *

زلفی دین ای زخم لیغ کونگلوم قوتولغونگ یوقتورور
کیم سنینگ هر حلقه زخمینگدا بیرقلابي بار

نوع سیم حرف شرط است و آن بدون افادۂ معني شرط نیز مستعمل است - چنانکه مفصلا در ذیل مبداء چهارم مذکور خواهد شد - و مفرد آن ساست که علامت مفرد مغایب است مثل اولتورسا یعني بنشیند و بکشد و با ضمایر خمسه نیز استعمال مي شود *

اوّل سالار است که علامت جمع مغایب است مثل التورسالار یعني بنشینند و بکشند *

دویم سام است که علامت متکلم وحده است مثل اولتورسام یعني بنشینم و بکشم *

سیم ساق و ساک است که علامت متکلم مع الغیر است مثل اولتورساق یعني بنشینیم و اولتورساک یعني بکشیم و اختلاف لفظ بسبب اینست که مصدر نشستن قافي و مصدر کشتن کافي است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

پنجم غوسي و گوسي است که علامت مفرد مغایب است - مثل آلغوسی و آلغوسی‌دور یعني خواهد گرفت - و کیلگوسی و کیلگوسی‌دور خواهد آمد *

فایده — بدانکه رومیه چون خواهند که لفظی را باین معني ادا کنند غین و گافرا محذوف ساخته - اگر لفظ امر آن مسکونة الآخر است حرف آخر را متحرک میسازند - همچنانکه آلغوسی و کیلگوسی را آلیسی و کیلسی میگویند - و اگر متحرکة الآخر باشد یای مفتوحه در آخر آن در آورده آنرا بر لفظ سی علاوه مینمایند - مثل آغلا که فعل امر مفتوحة الآخر است - آنرا میگویند آغلایاسی‌دور یعني گریه خواهد کرد - چنانکه فضولي بغدادي در مخمّسات گوید باملاء الرومیه * * شعر *

ای کونگول عشق اهلنه هر شب کولوردنگ شمع‌تك
بن دیمزمیـــدم که آخر اغـــلایاسیـــدور کولن

ششم غوسیلار و گوسیلار است که علامت جمع مغایب است - مثل آلغوسیلار دور یعني خواهند گرفت - و کیلگوسیلار دور یعني خواهند آمد و مانند اینست اویغاتغوسیلاردور یعني بیدار خواهند کرد الشاهد علیه *

* شعر *

سوسیپیب اویغاتغوسیلاردور سینـــي اویغانماسانگ
غنچـــه و صبح و صراحي غلغلی کولکـــو بیلـــه

قاعده — هرگاه خواهند که صیغ ستّه را بمعني نفي ادا کنند - بدو طریق مذکور میسازند - اول آنست که مای نافیه مابین فعل امر و علامت در مي آرند - مثل آلماغونگ یعني نخواهي گرفت - کورماگونگ یعني نخواهي دید و هکذا اخواتها *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر میشانگ است که علامت مفرد مخاطب است از فعل ماضي مثل آسمیشانگ یعني آویختهٔ - چنانکه گوید * * شعر *

بوینونگا مییین ایپاکدین ای که طومار آسمیشانگ
قایدا حالیم بیلگاسین کیم بوینوما تاقتینگ کمند

دیگر مایدور است که علامت ماضي و مضارع است از صیغهٔ نفي مثل آلمایدور یعني نگرفته است و نمیگیرد *

دیگر شش علامت است که افادهٔ معني استقبال میکند *

اوّل غوم و گوم است که علامت متکلم وحده است - مثل آلغوم و آلغومدور یعني خواهم گرفت - و کیلگوم و کیلگومدور یعني خواهد آمد *

دویم غومیز وگومیز است که علامت متکلم مع الغیر است - مثل آلغومیز و آلغومیزدور یعني خواهیم گرفت - و کیلگومیز و کیلگومیزدور یعني خواهم آمد *

سیم غونگ و گونگ است که علامت مفرد مخاطب است - مثل آلغونگ و آلغونگدور یعني خواهیم گرفت - و کیلگونك و کیلگونگدور یعني خواهي آمد - و نظیر اینست اونوتغونگ و اونوتغونگدور یعني فراموش خواهي کرد الشاهد علی الثاني * * شعر *

چون اونوتغونگدور سین ایلني ایل سیني باری چیکیب
عیـــش جامیـــن بو اونوتمـــا غلارني بیر ساعت اونوت

چهارم غونگوز و گونگوز است که علامت جمع مخاطب است - مثـل آلغونگوز و آلغونگوزدور یعنـي خواهید گرفت - و کیلگونگوز و کیلگونگوزدور یعني خواهید آمد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر غودیلک و گودیلک است که بدو معنی می آید *

اول افادهٔ معنی قابلیت می کند *

دویم بمعني مماثلت و مشابهت مي آید - چنانکه گویند اورغودیلک یعني زدني و همچنانکه بزند و ساوورغودیلک یعني افشاندني و همچنانکه بیفشاند - الشاهد علی الاول و الثاني بمعني الاول * * شعر *

بو کیچه آهیم ایرور دورانغي برهم اورغودیلک
چرخ گلزاریدین انجم گل‌لارین ساوورغودیلک

و همچنین است - بولغودیلک بروجه شدني و همچنانکه بشود چنانکه سلطان حسین مرزا بمعني اول فرماید * * شعر *

چون بو دولت بولغودیلک بولدی میسر وای کیم
صحتیم اول لحظه طالع ضعفی دین تاپتي گزند

و در لسان الطیر بمعني ثاني گوید * * شعر *

بار ایدي اول شهغه بیر زیبا اوغول
بولغودیلک یوسف آنینگ آلیغه قول

و نظیر اینست ایتگودیلک یعني کردني همچنانکه بکند و شاهد آنرا در لسان الطیر بمعني ثاني گوید * * شعر *

درد جامین توت مینی زار ایتگودیلک
عشق دردی کونگلوما کار ایتگودیلک

و از این قبیل است ایشیتیلگودیگ یعني شنیدني و همچنانکه شنیده شود چنانکه در تاریخ بابری مذکور است که ایشیتیلگودیگ نیمه ایشیتیلسا تقریر قیلغومدور - یعني چیزیکه قابل شنیدن باشد شنیده شود - تقریر خواهم کرد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر ماس است که علامت مفرد مغایب است - از فعل نفي مثل آلماس یعني نمیگیرد *

نوع دویم علامات مرکبه اند - ازانجمله غوچه و غونچه و غانچه و گوچه و گونچه و گانچه است - که بدو معني مي آیند *

اوّل بمنزلهٔ إلی باشد که در عربي مستعمل است - افادهٔ معني نهایت میکند *

دویم بمعني وزن و مقدار و اندازه باشد - مثل اوشاتغوچه و اوشاتغونچه و اوشاتغانچه یعني تا شکستن و بقدر شکستن الشاهد علی الثاني بالمعني الاول * * شعر *

کونگول جراحتیغه یاق وصال مرهمی نی
فراق خاره سي بیرله باشیم اوشاتغونچه

و همچنین است ایتغوچه و ایتغونچه و ایتغانچه یعني تا گفتن و بقدر گفتن الشاهد علی الثالث بالمعني الثاني من سبعه سیاره * شعر *

ایتماقغه اگرچه قایغوم یوق اوّل ایتغانچه ایتا آلغوم یوق

دیگر غولوق و گولوك است که افادهٔ معني قابلیت میکند - مثل آلغولوق یعني گرفتني و کیگولوک یعني پوشیدني الشاهد علی الاول

* شعر *

صبر و قرار و هوشنی آلماقلیغینگ نیدور
ای جانلار آفتي سنگا جانیمدور آلغولوق

الشاهد علی الثاني * * شعر *

نفیس کیگولوك اولسا یالانگ تنیمغه هوس
حصیر نقشی حصیری لباس اوریننغه بس

مباني اللغت

يعني

صرف و نحو لغت چغتاي

تاليف

ميرزا محمد مهدي خان استرابادي

مصنف تاريخ نادري

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي لا يستقصي حمده بلغات مختلفة و السنة شتى - و خلق السموات و الارض في ستة ايام لا ترى فيها عوجا ولا امتا - ولا يوصف ذاته باين و كيف و حيث و متى - ولا تأخذه السنة ولا تعلطه الالسنة تبلا و تبدا - و الصلوة على كلمة الله العليا - الذي نزل عليه الكتاب بلسان عربي مبين - و نطق بالحق بشيرا و نظيرا للعالمين - و السلام على آله و اصحابه الذين لا يحتاج صدق مقالهم الى الشاهد و البرهان - و يتصف عندهم كل الالسن بكل اللسان - اما بعد چون بندهٔ حقير محمد مهدي غفر ذنوبه از مبادي حال بخواندن اشعار امير نافذ الامر كشور بلاغت گستري و سخن آرائي امير علي شير نوائي شوق تمام و بدانستن آنكلام ميل ما لا كلام داشت - بعد ازانكه فى الجمله تتبعى حاصل شد منوى خاطر گشت - كه لغات مشكلهٔ آنها را جمع سازد و بر معاني آن لغات كتابى

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

پردازد - اگرچه دو نفر رومي که اسم شان در تالیف شان مذکور نیست
و طالع نام هروی و فراغی و ندر علي و میرزا عبد الجلیل نصیري و بعضی
از لغت فهمان این فن کتابها بر لغت نوائي مدوّن ساخته اند - اما چون
در کمال اختصار بود و اکثری از لغات را که معني آن معلوم ایشان نبوده
تجاهل کرده بذکر آن نپرداختند - و آنچه را هم بسلک تحریر کشیده اند
بعضی از صحت خالي و بعضی جا اشعار را از نسخهٔ سقیمي غلط
خوانده اند - و بمحض قیاس معني بران قرار داده - همان شعر غلط را شاهد
مدعا نموده اند - و برخی را که هم درست نوشته اند - فرقی میان ماضي
و مستقبل و فاعل و مفعول نکرده اند - لهذا این کمینه در عهد دولت قاان
اعظم و خاقان اکرم خدیو سلیمان جاه شاهنشاه سکندر دستگاه داور مهر افسر
فلک مقدار نادر شاه افشار با وصف مزاولت خدمت سلطاني و اشتغال
بمشاغل دیواني که در سفر و حضر ملازم حضور و بامر وقایع نگاري و ضبط
صادرات امور و عرض مطالب جمهور و تحریر فرامین و انجام مهام نزدیک
و دور مامور بود بجمع و تالیف این نسخه پرداخت - و آنرا بترتیب
حروف تهجي مرتب و هر حرفی را بحرکات ثلث مبوّب ساخته - هر بابرا
مبتنی برچند حرف نمود - مثل اینکه نوشت - کتاب الالف باب المفتوحات
حرف الالف مع الالف الی اخرها - و بنای اشتقاق را بر صیغی که علامات
آنها قیاسي بود گذاشته آن صیغ را در ذیل مشتقات مذکور ساخت -
و هر یک که سماعي بودند در تحت جوامد نگارش داده هر کدام را
در محلش علیحده ذکر نمود - تا طالب در وادي مقصود قدم فرسای
تعب نگشته بطریق اسهل پویه گر عرصهٔ طلب و نایل بسر منزل مطلب
گردد - و بنابر صلابت الفاظ و صعوبت لغات آنرا بسنگلاخ موسوم و بعضی
از اشتباهات مؤلفان سلف را نه از راه نکته گیري و اعتراض که شیوهٔ حریفان

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و رسم ستم ظریفانست - بلکه از برای تصویب آرای طالبان بدون اغماض
در مقام خود ایراد کرد - تا حجاب تناقض مرتفع و مادهٔ شبه مندفع گشته
حمل بر ترک و سهو مؤلف و تعدد و اختلاف معاني نکرده و لغات مخترعه
و الفاظ مبتدعه ایشانرا لفظ و معني جداگانه تصور ننمایند *

مقدمه

اگرچه بقاعدهٔ لغت نویسي بایست که همه جا در حرف پ و چ
و ک قید عجمي و عربي و در حرکات حروف ذکر اشباع و بلا اشباع شود -
اما چون حضرت نوائي که فرید زمن و استاد این فن بود مراعات اینمعنی
نکرده در دیوانِ خود جیم عجمي را با جیم عربي و حرکات مشبع را
با غیر مشبع قافیه کرده - چنانکه در ذیل رسم چهارم از مبنا ششم در تحت
قواعد متفرقه با شواهد نگارش خواهد یافت - لهذا فقیر نیز در بعضی جا
از ذکر آنها اغماض نموده مقید بعجمي و عربي و مشبع و غیر مشبع نساخت -
و چون اوزبکیهٔ توران و اهالي ماوراءالنهر بعضی الفاظ را مثل کورماک
و کیدماک و کیلماک و اشباه آنها با کاف عربي تلفظ مي نمایند - و ترکمانیه
و اهل خوارزم همان الفاظ را بدستور عجم با کاف عجمي مذکور میسازند -
لهذا قول هردو فرقه را صحیح دانسته در حرف کاف نیز بقید عجمي
و عربي نپرداخت - مگر در بعضی جا که با حرف عجمي یا باشباع
معمول به فریقین و قید آن لازم بود - و بنابر اینکه در این تالیف مقصود
بالذات حل لغات کتب منظومه و منثورهٔ حضرت نوائي بود - و بعضی
از لغات مغولیه و رومیه بالعرض ذکر شده - از شواهد انچه را که مشاطهٔ فکر
اعجاز نمای آنجناب زیور بسته بود مستغني از ذکر اسم او دانسته قید نکرد -
و اسامي شعرای دیگر را که رابطه جوی حریم این محفل و هودج کش

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

لیلای این محمل بودند - بمعرض بیان در آورد - و آنچه از کتب نظم و نثر
آنحضرت به نظر این کمینه رسیده که لغات آنها در این تالیف مذکور است -
دوازده جلد منظوم و نه جلد منثور است - اما المنظوم غرایب الصغر -
و نوادر الشباب - و بدیع الوسط - و فواید الکبر - و حیرت الابرار - و فرهاد
و شیرین - و لیلی و مجنون - و سبعه سیاره - و سد سکندري - و لسان الطیر -
و اربعین منظوم و نظم الجواهر - اما المنثور محبوب القلوب . و میزان الاوزان -
و خمسة المتحیرین - و نسایم المحبة - و تاریخ الانبیاء - و تاریخ ملوک
عجم - و مجالس النفایس - و مناجات - و وقفنامهٔ مدرسهٔ اخلاصیهٔ *
و چون میخواست که این تالیف شامل لغات مشکلهٔ فارسي و عربي
بعضی از انها نیز باشد - تا بر مطالعه کنندگان ابهامی باقي نماند -
و تمیزی هم درمیان هر سه لغت بعمل آمده باشد - لهذا در آخر کتاب
تذییلي قرار داده لغات فارسي و عربي دوازده جلد منظوم را که اهم
بود - در ذیل آن اجمالا بحذف شواهد مذکور ساخت - مگر بعضی
از لغات که در فرهنگها مذکور نبود - و قید شاهد آنها لازم مي نمود -
و از منثورات بذکر لغات فارسي و عربي محبوب القلوب که باکثر طباع
مرغوب بود اکتفا نمود - اگرچه فراغي در تالیف خود نوشته که چون
الفاظ ترک از میزان و مصدر عاریست بنای کتاب خود را بر استشهاد
از شعر قدما گذاشتم - اما قول او از روی تتبع و تحقیق نیست - وجه
شایستهٔ اذعان و تصدیق نه و الحق ضوابط و قواعدی که در لغت ترک
معین و مقرر است - نه در لغت فرس هست - و نه در لسان عرب -
و تمام صیغ آن موافق است با ضابطهٔ علم ادب - ازانجا که دانستن آنها
بر طالبان لازم بود - آن ضوابط و قواعد را در ضمن یک ترصیف و شش
مبدأ مرقوم و بشواهد و حجج مبرهن او معلوم ساخته آنرا بمباني اللغة

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

موسوم نمود - و چون الی الآن کتابی باین نحو بصرف همت احدی بر صرف و نحو لغت ترک تالیف نگشته - و تا این زمان نسخهٔ بر این سیاق بر قواعد صیغ و آداب اشتقاق آن تصنیف نیافته - اولین رساله ایست که کلک مولف بهمدستي توفیق از روی استقرا و تحقیق پرداخته - هرگاه قصوری و فتوری واقع شده باشد توقع از ناظران انکه بخامهٔ لطف اصلاح نمایند *

ترصیف

اگرچه در لغت عرب مصدر اصل کلام و ماخذ اشتقاق صیغ است - اما در لغت ترک فعل امر قایمه و استوانهٔ صیغ مي باشد - و علاماتی که از برای هر معنی موضوع و مقرر است هریک بر فعل امر ملحق گشته بالحاق آن علامت معنی مختلف و بمعني دیگر منصرف میگردد - و در وضع و اساس هر صیغه تغییر راه مي یابد سوای فعل امر - که در هر حال بر حال خود باقي و جمیع علامات بدان راجع است - مثل آل و اور و کیت و کیل که فعل امر است - هرگاه خواهند که مصدر بنا کنند ماق و ماک - که علامت مصدر است - بر آنها الحاق نموده آلماق و اورماق و کیتماک و کیلماک میگویند - و اگر فعل ماضي اراده نمایند دی و تی بر آنها منضم ساخته - آلدی و اوردی و کیتتي و کیلدی میخوانند - و علی هذالقیاس و در سیاق کلام جغتای صیغ مشتقه آنست که چون علامت ملحقه را ازو حذف کنند - فعل امر از آن صیغه باقي ماند - و انچه ماورای این باشد جوامد خواهد بود - و گاه هست که علامتی بر علامتی دیگر انضمام یافته معنی علامت سابق را از آن لفظ منسلخ و بمعني دیگر منصرف میگرداند - مثل رای مهمله و دور که علامت

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فعل مضارع است بقاعدهٔ مقرره بر فعل امر الحاق یافته فعل امر را
مفید معنی استقبال میسازد - و غان و گان بر فعل مضارع علاوه گشته
معنی استقبال را ازو مسلوب نموده بمعنی مصدر و فاعل وغیره منقلب
مي سازد - و باید دانست که بنای استعمال صیغ از دو قسم بیرون نیست -
یا با قاف و غین است یا با کاف - و این هردو قسم باید از روی سماع
و اختبار باشد - نه از روی قیاس و اختیار - هرچند که فراغي در تالیف
خود نوشته که ذکر قاف و کاف تخییریست - و طالع هروي نیز بتقریب
ذکر معنی آلغوجی نوشته که غین معجمه یا گاف بطریق تخییر بر اسم
فاعل داخل میشود - مثل قیلغوجي و بیلگوجي - اما قول هر دو خالي
از ربط و ناشي از سهو و خبط است - زیرا که لفظ قیل که صیغهٔ امر است
یعنی بکن قافیست و تمامی صیغ آن با قاف و غین اشتقاق مي یابد -
مثل قیلماق و قیلغای و قیلغوجي و اخوات آنها - و بیل یعني بدان
کافي است - و صیغ آنها با کاف مذکور میگردد - مثل بیلماک و بیلگای
و بیلگوجي و اشباه آنها و تغییر و تخییررا در آنها بهیچ وجه راه نیست -
چنانکه انشاء الله بتفصیل ذکر خواهد یافت *

مبناء اول در بیان وجوه صیغ و آن مشتمل است بر ده باب

باب اول در بیان مصادر

اگرچه نظر بضابطهٔ کلیه فعل امر چون ام الصیغ است بایست مقدم
ذکر شود - لیکن بنابر اینکه در عربیت مصادر تقدم داشت - تاسیاً له در
این لغت نیز ذکر مصادررا مصدر ساخت - و انرا مبتنی بر دو فصل نمود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

فصل اول در مصادر صریحه و آن مشتمل است بر دو قسم *

قسم اول آنست که بمعنی مصدر موضوعست و آن ماق و ماک است که در ذیل ترصیف بیان شد - همچنانکه در لغت فرس مصدر آنست که در آخر آن دال و نون یا تا و نون واقع شود - مثل زدن و بستن در لغت ترک آنست که در آخر آن ماق و ماک واقع شود - مثل آلماق بمعنی گرفتن - و کیتماک بمعنی رفتن * قسم دویم آنست که بمعانی دیگر موضوعند اما بمناسبت مقام بمعنی مصدر هم استعمال مي شوند - و آن بر دو نوع است - نوع اول صیغ است - ازانجمله قسم اول فعل مضارع است - مثل بارور یعني میرود - و چیکار یعني میکشد - و آغریر یعني درد میکند - اما بمعني مصدر و فاعل هم مي آیند - چنانکه بارور را بمعني رفتن گوید * * شعر *

بسکه قان باردي الملار یوزلانیب هر داغیمه
ضعف افراطی یاقینلاشتوردي بارور چاغیمه

و همچنین چیکار را بمعني کشیدن در سبعه سیاره فرماید * * شعر *
قطره ایچکونچه دست رس منگا یوق * غیر دریا چیکار هوس منگا یوق
و نیز آغریر را بمعني درد کردن استعمال نموده الشاهد علیه * * شعر *

تندین اوقونگغي چیکسالار آغریر دین ایرماس شیونیم
اندین قیلور میں نوحه کیم آیرو توشار جاندین تنیم

قاعده - باید دانست که صیغهٔ مضارع هرگاه با ضمایر متصله انضمام یابد افادهٔ معني مصدر میکند - مثل باروری رفتنش و چیکاری یعني کشیدنش و آغریري یعني درد کردنش و همچنین است بارورونگ و چیکارینگ و آغریرینگ - و اگر با ضمایر منفصله استعمال شود بمعني

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

مصدر نمي آيد - و همان بمعني مضارع مي آيد - مثل اينكه گويند بارورمين يعني ميروم - و چيكارمين يعني ميكشم - چون با ميم ضمير متكلم وحده جمع شود - اگر حرف را كه علامت مضارع است مضمومه يا مكسوره با ميم تركيب يابد بدستور افادۀ معني مصدري ميكند - مثل باروروم بضم را يعني رفتنم و چيكاريم بكسر را يعني كشيدنم و اگر مفتوحه بميم ضمير اضافه شود همان افادۀ معني مضارع مي نمايد - بارورام يعني ميروم و چيكارام يعني ميكشم - وعلى هذ القياس ديگر صيغى است كه بمعني حال استعمال مي شوند - مثل آقا را و توكولا كه آنها را بمعني سفيد شدن و ريختن گويند *

* شعر *

آقا را باشلادى باش و توكولا باشلادى تيش
سفر يراقيني قيلغيل كه توشتي با شينگا ايش

و از صيغي كه بمعني حال موضوعست قسم اول آن افادۀ معني مضارع و امر غايب نيز ميكند - چنانكه در ذيل باب دهم در بيان حال خواهد آمد - ديگر صيغۀ مفرد مغايب (sic) است از فعل مضارع منفي - مثل چيقماس يعني بيرون نمي آيد - و ايشيتماس يعني نمي شنود - و آچماس يعني نمي كشايد - و كورماس يعني نمي بيند - و هرگاه با حرفى انضمام يابد بمعني مصدر منفي مي آيد - الشاهد على الاول *

* شعر *

چيق نوائي قاريدينگ حرمت ايله ميكده دين
سودراتورلار كيشي چيقماسليغ ايذيب بولسا قاشانگ

الشاهد على الثاني *

* شعر *

قاوما اى شيخ نوايني ايشتيماس ديب پند
كيم سيننك پنديڼك ايشتيماسليك انكا پند اولميش

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

الشاهد علی الثالث * * شعر *

یار آغیز اچماسغه دردیم سود غالی تاپتیم سبب

کوپ جوجوکلموکلدین یا پوشمیشلار مگر اول ایکی لب

الشاهد علی الرابع * * شعر *

اول شوخ که میدان ساری کورگانه سالور تیغ

کورماسکا سالور ییتسا نوائی ساری عمدا

و بمعنی فاعل منفي هم مي آید - چنانکه در ذیل فاعل بیان خواهد شد - نوع دویم علامت است - از آنجمله لفظ قان و کان است که بطریق قیاس افادۀ معني مصدر و فاعل میکند - اما در بعضی الفاظ بمعنی ماضي و در بعضی بمعنی مفعول مي آید - و استعمال آن بر دوگونه است - اول آنست که در آخر فعل امر در مي آید - مثل ساچغان که بمعنی افشانندہ و افشاندہ باشد و بمعنی افشاندن گوید * شعر *

خوردہ ساچقاندین چمن ملکیدا سلطان بولدی گل

غنچه قانلیغ کونکلیگا سالغان گرہ امساک ایمیش

و همچنین است کیلگان که بمعنی آیندہ و آمدہ است - و بمعنی آمدن هم آمدہ چنانکه گوید * * شعر *

کوزوما کیلماس اوچون کیلگاندا اول یوز الیمه

نیجه یخشی انگلاماس کیم کوز قویاشغه اوتردور

فایدہ بدانکه اتراک روم و ایران هرگاه خواهند که باین صیغه تکلم کنند اگر فعل امر آن مسکونة الاخر است مثل آلغان و کیلگان غین و کافرا محذوف و سکون حرف آخر فعل امر را بحرکت مبدل ساخته آلن و کیلن میگویند - چنانچه گفته میشود - و آلاندا یعني در گرفتن و کیلاندا

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

يعني در آمدن - و اگر حرف آخر فعل امر متحرک باشد - مثل باشلاغان و اوقوغان و دیگان بدستور غین و کافرا ساقط ساخته بدل آن یاي حطی مفتوحه در آورده باشلاین و اوقوین و دین میگویند - باشلایاندا یعني در شروع کردن و اوقویاندا یعني در خواندن - و دیاندا یعني در گفتن - و علی هذا القیاس * دویم آنست که در آخر فعل مضارع در آید - مثل اوزاتور و اوزاتادور که غان بر آنها ملحق شده بمعني راهي کننده - و راهي کرده مي آید - اما بمعني راهي کردن هم مستعمل است - چنانکه شاهد بر اول را در سبعهٔ سیاره در داستان مسافر اقلیم رابع بمعني مصدر گوید

* شعر *

اوزاتورغـــان زمانی اتـــلاندي * چون اوزاتتي وثاقیغـــه یاندي

و این نوع قلیل الاستعمال است - زیراکه در جمیع مولفات جناب نوائي زیاده بر این شعر شاهدی بنظر نرسیده - و بنای استعمال بر صیغهٔ ثاني است که اوزاتادورغان باشد - و همچنین است کیلور و کیلادور که بالحاق لفظ کان افاده معني مذکور مي نماید - چنانکه شاهد بر ثاني را در نسایم المحبه در ذکر خواجه عبد الرحمن کهواره‌گر بمعني آمدن فرماید - که کینت اهلی مولاناغه دیدیلار که خواجه سزنینگ کیلادورگانینگز جهتی دین فلان خراسدا بیرچوقورغه کریب تور و در صیغ کافي هم بنای استعمال بر صیغهٔ ثاني است که عبارت از کیلادورگان باشد - و کیلورکان قلیل الاستعمال است - دیگر میش است که علامت مفرد مغایب است از فعل ماضي - و در بعضی از صیغ علامت مفعول و ماضي مجهول است - که یای مصدري بران ملحق ساخته بمعني مصدر استعمال مي نمایند - مثل اسرامیش یعني نگهداري و یاسامیش یعني ساختگي و این طریقهٔ مغولیه است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

تکملہ بدانکه اتراک اسماء ذوات و صفات را خواسته اند - بصیغ فعلی تکلم کنند - سه حرف را اختیار و اشتقاقاترا بر آنها قرار داده اند - حرف اول لا ست - مثل باشلاماق یعني از سر گرفتن - و تیشلاماک یعني بدندان گرفتن - و در بعضی جا لفظ فارسي را هم با این حرف مرکب و مترک ساخته استعمال نموده اند - مثل کمارلاماق بمعني گماشتن - چنانکه در نسایم المحبه در ذکر منصور حلاج بمعني امر گوید که استادی ابو عمرو بن عثمان مکي اني قارغادي کیم الهي پراونی انکا کمارلاکیم انینگ ایاغین کیسکاي و دارغه تارتغای - و از این قسم است گذارلاماق بمعني ادا کردن - چنانکه در ذکر ابوالعباس ارزیزي بمعني ماضي گوید که پرکون نماز پشن نی گذارلادی و باشیني مرقعغه تارتتي چون نظر قیلدوق اوتوب ایردي - و نیز در ذکر عبدالرحمن بمعني ادا کند گوید - که شیخ قاشیغه کیلیب توراندا میتکان محلدا تیلا کایدورکه حج گذارلاغای - و از این نوع است هوسلانماق چنانکه بصیغه ماضي گوید * * شعر *

سلامت هوسلاندي شیخ و ساغیندي
که زهد ریا ینگلیغ آسان ایرور بو

حرف دویم داست مثل یولداماق یعني براه انداختن - و اوگوداماک یعني پیغکی زدن - حرف سیم راست مثل مونگراماق یعني محزون شدن - و تیلبهراماک یعني دیوانه شدن - و گاه هست که بالفظ فارسي هم ترکیب مي نمایند - مثل گندراماق یعني متعفن شدن - و همچنین است مشتقاقات آنها *

قاعده از مصادر اعم ازانکه امرش احادي باشد - مثل دیماک بمعني گفتن - و یماک بمعني خوردن - و یاثنائي باشد مثل قیلماق

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

بمعني كردن - يا ثلاثي باشد - مثل ايشيتماك بمعني شنيدن - از ابواب عشره منشعبه كه در لغت عرب مستعمل است در لغت ترك زياده بر معاني ابواب ثلثه كه در ذيل مرقوم ميگردد بنا نشده - و هرسه باب سماعيست - اول معني انفعال است و استعمال آن بر شش نوع است - نوع اول آنست كه با لام مستعمل است - مثل توتولماق يعني گرفته شدن - و ييباريلماك يعني فرستاده شدن - نوع دويم آنست كه با نون مذكور ميگردد - مثل باغلانماق يعني بسته شدن - و كورونماك يعني مرئي شدن - نوع سيم آنست كه جايز الوجهيانست بالام و نون هر دو استعمال مي شود - مثل ياسالماق و ياسانماق يعني ساخته شدن - اما تفاوت در معني اين است - كه اگر ساختن از جانب غير باشد بالام - و اگر في نفسه باشد با نون مذكور ميگردد - چنانكه شاهد لامي را در خسرو شيرين در اتمام قصه چنين گويد * * شعر *

يا ساردا بولسا هر صنعت غه مشغول

يا سالغاج بولغوسي عشرت غه مشغول

و شاهد نوني را بمعني خود سازي در قسم سيم از محبوب القلوب گويد - كه ايرانلار ياسانماغي كه نمايش اوچون دور خاتونلار بين انماكي دور - و ازين قبيل است اورولماق بمعني زده شدن - و اورنماق بمعني خود را بايين و آن زدن - و مانند اينست قيليلماق و قيلينماق يعني كرده شدن - چنانكه شاهد لامي را در قسم دويم از محبوب القلوب در ذكر عشق فرمايد كه اگر كتابلار تصنيف قيليلسا و مجلدلار ايتيلسا و شاهد نوني را در نظم الجواهر در باب شباب گويد * * شعر *

قاري ليغ ايرور كونكليگا سينماق حسرت

جانيغه قاري ليغني قيلينماق حسرت

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع چهارم آنست که بالام و بدون لام بهر دو طریق مستعمل است - مثل ایریلماک و ایریماک که هردو بمعني گداخته شدن باشد - چنانکه شاهد بر اول را در سد سکندری بصیغهٔ ماضي گوید * * شعر *

چوبیردینک ایکی لعلینگا نوشخند * اریات تین ایریلدي ارایردا قند

و شاهد بر ثاني را بصیغهٔ مضارع فرماید * * شعر *

عشقینگ اوتین گر نوائي دیساذیم ایلای رقم
سوزیدیــن کویار قلـم قورور قرا ایریر دوات

نوع ششم آنست که هم بانون و هم بدون نون استعمال میشود - مثل قالینماس و قالماس یعني نمي ماند الشاهد علی الاول * * شعر *

تاکیم اول گل سیز بولوت یغگلیغ هـوائي بولمیشام
بزم عیشی یادیدین اشکم قالینماس باده دیــن

و گاه هست که لام و نون جزء کلمه واقع میشود - مثل قوتولماق بمعني خلاص شدن - و تالپیماق بمعني اضطراب کردن *

دویم معني مفاعله است و علامت آن حرف شین است که بکلمه داخل میشود - مثل اوروشماق یعني بیکدیگر زدن - و توتوشماق یعني همدیگرا گرفتن - و کوروشماک همدیگرا دیدن - و گاه هست که شین زاید بر کلام از برای تزیین سخن داخل میشود - مثل قوروشماق بمعني خشک شدن که مرادف قوروماق است - و یاروشماق بمعني روشن شدنست که مرادف یاروماق است - چنانکه در ذیل مبناء چهارم در ضمن زواید با شواهد مذکور خواهد شد - و گاه هست که شین جزء کلمه اتفاق مي افتد - مثل توشماک بمعني افتادن که هرگاه خواهند که صیغهٔ مفاعله ازان بنا کنند توشوشماک میگویند - یعني بهم در افتادن *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

سیم معني تفصیل است - که عبارت از متعدي باشد - و این
در تحت ضابطه نیست - که استقصا تواند شد زیرا که متعدي هر مصدری
بیک نحو بنا میشود - چنانکه قوتولماق بمعني خلاص شدن را قوتقارماق -
و تویماق بمعني سیر شدن را تویغارماق - و جوممق بمعني غوطه زدن را
جومورماق - و توغماق بمعني زائیدن را توغورماق - و یازماق بمعني خطا
کردن را یا زغورماق - و آزماق بمعني راه گم کردن را از غورماق - و تامماق
بمعني چکیدن را تا میزماق - و آقماق بمعني روان شدن را آقیزماق -
و چوکماک بمعني فرو نسشتن را چو کارماک - و کیتماک بمعني رفتن را
کیتارماک - و کچماک بمعني گذشتن را کچورماک - و کوچماک بمعني
کوچیدن را کوچورماک نیز میگویند - و تعدي اکثری از مصادر بلفظ دور
و تور و تای قرشت بنا شده - چنانکه اورماق بمعني زدن را اوردورماق -
و سورماق بمعني مکیدن و پرسیدن را سوردورماق - و توتماق بمعني
گرفتن را توتتورماق - و اتماق بمعني انداختن را اتتورماق - و اوچراماق
بمعني دوچار شدن را اوچراتماق - و سودراماک بمعني بر زمین کشیدن را -
و سودراتماک مي نامند - و در بعضی الفاظ که التقآء تائین واقع میشود -
یک تارا حذف مینمایند - مثل اینکه تاتماق بمعني چشیدن را تاتورماق
و یاتماق بمعني خابیدن را یا تورماق میگویند - اما در بعضي الفاظ
سقاط جایز نیست - مثل متعدی اتماق و توتماق که آنرا البته اتتورماق
و توتتورماق باید گفت - چنانکه در فوق مذکور شد - و بعضی جا نیز دال
و تارا از دور و تور محذوف و حرف اخر فعل امر را مضموم و برای مهمله
منضم مي سازند - مثل آشماق بمعني گذشتن - و قاچماق بمعني گریختن
که متعدي آنها را آشورماق و قاچورماق میخوانند - و بعضی جا حذف
جایز نیست - مثل الماق و چالماق که بمعني گرفتن و نواختن - که متعدي

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

آنها را - البته الدورماق و چالدورماق باید مذکور ساخت - و گاه هست که لفظ دور و تور جزء کلمه واقع میشود - مثل قودورماق بمعني ديوانه شدن و اولتورماق بمعني نشستن - و اولتورماک بمعني کشتن - هرگاه خواهند که متعدی ازان بنا کنند تای قرشت بران ملحق ساخته قودورتماق و اولتورتماق و اولتورتماک میگویند - چنانکه شاهد بر ثالث را به صیغهٔ جمع مخاطب از فعل امر در مقالهٔ هجدهم در حیرت الابرار گوید :

* شعر *

معانی سپاهینی جـــان ملکیدین
نی جـــان ملکیدین لا مکان ملکیدین
یاساق پر لـــه یتکورتایین فوج فوج
که توتسون چریک نی حضیض ونی اوج

و همچنین است تیریتماک بمعني زنده کردن - که متعدي تیر یلماک است - اما تیریلتورماک اولوکنی مشکل ایرور * و همگی این قواعد سماعي است - من البدایع - بدانکه مصادر چون بمیم ضمیر متکلم وحده اضافه شوند - نظر بقاعدهٔ کلیه که در ذیل رسم چهارم از مبنأ ششم نگارش خواهد یافت - حرف آخر علامت مصدر مکسوره اضافه شود - در آنصورت افادهٔ معني مصدر میکند - مثل آلماغیم یعني گرفتنم - و کیلماکیم یعني آمدنم اما اگر بضم غین و کاف مذکور شوند افادهٔ معني مضارع منفي خواهد کرد - مثل آلماغوم یعني نخواهم گرفت - و کیلماگوم یعني نخواهم آمد - و غوم و گوم از جملهٔ علامت جداگانه اند که در ذیل باب دهم مذکور خواهد شد *

قاعده — بدانکه قافي و کافي بودن مصادر و اسماء مصادر سماعیست اما اشتقاق صیغ آنها قیاسیست یعني انچه از مصادر

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قافیست البته صیغش با قاف و غین و انچه کافیست با کاف اشتقاق می یابد *

مقام بحث - اگر گویند که چگونه است که ایلمک که بمعني بند و دام است کافیست و ایلماق بمعني گرفتن و ایلیغماق بمعني گرفتار شدن با صیغ مشتقه قافیست - جواب گوئیم که ایلیشماک بمعني بند شدن مصدر ایلمک است که کافي است - و ایلماق و ایلینماق که قافي اند مصادر جداگانه اند - اما در معاني بیکدیگر نزدیک اند - اگر گویند که چگونه است که بیشیغ بمعني پخته با غین واقع شده - و پشماک که مصدر انست با صیغ مشتقه کافیست - جواب گوئیم که این کلمه اگرچه مخالف قیاس واقع شده - اما موافق استعمال است - چنانکه در لسان عرب نیز ازین نوع کلمات شاذه هست *

فایده — انچه اتراک روم و ایرانند قافي و کافي بودن مصادر را بسیار ملحوظ نمي دارند - و بعضی از مصادر را کیف ما اتفق مذکور میسازند - چنانکه ایرماک بمعني رسیدن را فضولي بغدادي علیه الرحمة با کاف مذکور ساخته - و هو هذا با ملاء الرومیه * * شعر *

خوشـــدر ایرمک اول بدن وصلینه پیراهن کبي
گه ال اویمک استیـــن تک گه ایاغ دامن کبي

و سعد الدین صفای رومي که منشي دانشمندي بوده در تاریخ آل عثمان این مصدر را با قاف باینمعني بیان کرده - و با ایرماق که بمعني نهر آب هم آمده مجنس ساخته - و گفته که لب جویه واروب روم ایلي نامدار لریني تصمیم ایدد کلري شقاق مقامندن آیرماق ایچون ایرماق کفار نه دعوت ایلدي - یعني فلان پاشا بلب نهر رفته نامدان روم ایلي را بسبب

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

رسیدن از مقام شقاقي که تصمیم کرده بودند بکنار نهر دعوت کرد - و عدم تقید انجماعت بقاف و کاف مصادر بسبب اینست که از سایر صیغ ایشان قاف و کاف محذوف است - مثل انکه آلغان را آلن وکیلکانرا کیلن و آلغوجي را الیجي و کیلگوجي را کیلیجي میگویند - و ذکر قاف و کاف همان از مصادر اتفاق مي افتد - و هرگاه تخلفی دران واقع شود - مستلزم منقصتی نخواهد بود - برخلاف لغت چغتاي که اگر مصدر قافي با کاف یا کافي یا با قاف مذکور شود - سرایت بجمیع صیغ نموده معاني متناقضه از آن تولید خواهد یافت - باین جهة این قاعده درلغت چغتای مضبوط و مرعي است - و نیز اتراک روم مصادر را هرگاه اضافه با منضم ببعضی از حروف نمایند - حرف آخر علامت مصدر را اعم ازانکه قاف باشد - یا کاف از برای تخفیف کلام ساقط مي‌سازند - چنانکه آلماق بمعني گرفتن را میگویند - که آلماسي یعني گرفتنش و آلمادین یعني از گرفتن و کیلماک بمعني آمدن را میگویند که کیلماسي یعني آمدنش و کیلمادین یعني از آمدن و این الفاظ بمعني نفي نیز استعمال میشوند - چنانکه درذیل باب هفتم دربیان نفي مفصلا با شواهد مذکور خواهد شد - اما هرگاه با حروف تعدیه استعمال شوند - همان افادهٔ معنی اثبات میکنند - چنانکه گویند آلماغه یعني بگرفتن - که مخفف آلماقغه است - و کیلما گا یعني بآمدن که مخفف کیکماکگا است - و همچنین میگویند آلمالی دور یعني گرفتني است - وکیلمالی دور یعنی آمد نیست - ونیز صیغهٔ متکلم مع الغیرفعل ماضي که مصطلح و معمول به طایفهٔ چغتاي و عموم اتراک روم و ایرانست - مثل ایلادوک یعنی کردیم - و اغلادوق یعنی گریه کردیم - چون با بعضی از ضمایر و علامات انضمام یابد - افادهٔ معنی مصدر میکند - مثل ایلادوگم یعنی کردنم و اغلادوغم یعنی گریه‌کردنم - الشاهد علیه من فضولي باملاء الرومیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

آه ایلادوگم سرو خرامانگ ایچوندر

قان اغلادوغم غنچه خندانگ ایچوندر

و همچنین است توکدوک یعنی ریختیم توکدوکچه یعنی ریختن چنانچه فضولي گوید * * شعر *

توکدوکچه قانمي اوقنگ اول آستان ایچیر

بر یرده ام اسیـــر که توپراغي قان ایچیر

و از این نوع است اولدوق و ازین نوع است - اولدوغین - اولدوق یعني شدیم - و اولدوغین یعني شدنش و بودنشرا الشاهد علیه من فضولي

* شعر *

فغان کیـم باغریمنگ اول لاله رخ قان اولدوغین بیلمز

جگر پرکالـه سنـده داغ پنهان اولـدوغین بیلمز

فصل دویم در اسماء مصادر و آن سماعیست وبر دو نوع است

نوع اول مختصاتند که همان معني اسم مصدر آمده اند ازانجمله بعضی آنست که با تای قرشت مي باشد مثل اونوت بمعني فراموش و اویات بمعني خجالت و بعضی با قاف و غین مستعمل است مثل بویروق یعني فرمان و آلداغ یعني فریب و بعضی با کاف نیز وارد شده است مثل بیلیگ بمعني دانش و تیلوک بمعني سوراخ و بعضی با شین متداول گشته مثل اوروش بمعني جنگ و یوروش بمعني رفتار و توروش بمعني ثبات و قیام و اوچوش بمعني پرواز و برخی با میم مصطلح است مثل اولوم بمعني مرگ و یولوم بمعني معبر آب و بعضی

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

با نون وجیم مذکور است مثل سوکونچ بمعني دشنام وساغینچ بمعني اندیشه و خیال و قورقونچ بمعني خوف و برخی با لام مشهور است مثل سیورغال بمعني بخشش و احسان و یاسال بمعني صف منتظم و مرتب و بعضی با نون استعمال میشود مثل ییغین بمعني جمعیت و یاغین بمعني باران و بعضی بلفظ غو و گو واقع شده مثل یارغو بمعني تفریق و سورغو بمعني پرسش و آلغو بمعني اخذ و بیرگو بمعني دهش و بعضی بدو سه وجه مستعمل است مثل آلغو بیرگو و آلیش بیریش بمعني داد و ستد و آلیغ ساتیغ و آلیش ساتیش یعني خرید و فروش و قیلیغ و قیلیش یعني فعل و کردار و نظایر اینها بسیار است *

نوع دویم از الفاظ مشترکه اند و آن لفظ غور و کور است مثل چیقغور یعني در آمدني چنانکه گوید * * شعر *

کورگاچ اول یوزني باشیمغه اوردی یوز تیغ بلا

کور که چیقغور کوز باشیمغه نی بلالار کیلتورور

و همچنین است تینماغور یعني بی آسایش و بیقرار الشاهد علیه

* شعر *

صحتیم آزرده جانا نیمدا بولغای کاشکی

دردی آنینگ تینماغورجا نیمدا بولغای کاشکی

و ایندو علامت در بعضی الفاظ افادهٔ معني فاعل مي کنند - چنانکه در باب چهارم در بیان اسم فاعل مذکور خواهد شد *

باب دویم در بیان فعل ماضي

و آن بر سه قسم است قسم اول علاماتیست که بمعني ماضي موضوعند و آن بر دو نوع است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع اول دی و تی است و آن مشتمل است بر شش علامت که بر بیست و چهار وجه استعمال میشود - علامت اول دی و تی است که علامت مفرد مغایب است مثل آلدی یعنی گرفت و کیتّی یعنی رفت - دیگر دیلار و تیلار است که علامت تثنیه و جمع مغایب است مثل آلدیلار یعني گرفتند و کیتّي‌لار یعني رفتند - دیگر دینگ و دونگ و تینگ و تونگ است که علامت مفرد مخاطب است - مثل آلدینگ یعني گرفتي و اوردونگ یعني زدی و کیتّینگ یعني رفتي و توتتونگ یعني گرفتي - دیگر دینگیز و دینگلار و دونگوز و دونگلار و تینگیز و تینگلار و تونگوز و تونگلار است که علامات تثنیه و جمع مخاطب است - مثل آلدینگیز و آلدینگلار یعني گرفتید و اوردونگوز و اوردونگلار یعني زدید و کیتّینگیز وکیتّینگلار یعني رفتید و توتتونگوز و توتتونگلار یعني گرفتید - دیگر دیم و دوم و تیم و توم که علامات متکلم وحده است مثل آلدیم یعني گرفتم و اوردوم یعني زدم و کیتّیم یعني رفتم و توتدوم یعني گرفتم - دیگر دوق و توق و دوک و توک است که علامات متکلم مع الغیر است مثل آلدوق یعني گرفتیم و ساتتوق یعني فروختیم و کیلدوک یعني آمدیم و کیتدوک یعني رفتیم وجهة اختلاف حروف و حرکات آنها در مبنا ششم در آداب املا مسطور خواهد شد - و گاه علامات متکلم مع الغیر هست که جزء کلمه واقع میشود - مثل توتوق بمعني حایل و پرده و خودوک بمعني خرکره و اوتوک بمعني کفش و موزه *

قاعده موافق محاورات اتراک روم و ایران هرگاه علامات متکلم مع الغیر فعل ماضي با بعضی از ضمایر انضمام یابد معني موضوع له ازو موضوع گشته افادۀ معني مصدر خواهد کرد - چنانکه در ذیل باب اول در بیان مصادر تحریر یافت - و بمعني غیر متکلم مع الغیر نیز مي آید -

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

چنانکه گویند ایلاد وکنک احسانلر یعني احسانها کرده‌ات الشاهد علیه من فضولي علیه الرحمه باملاء الرومیه *

* شعــــر *

ایلـه عشاقه جفـالرکه و فالرکـوره سن
صانمه کیم ضایع اولور ایلادوگنگ احسانلر

و ازین نوع است کوردوگنگ کونگلم یعني دلم که دیده بودي چنانکه فضولي گوید *

* شعــــر *

توتوشدي غم اود نه شاد کوردوگنـــگ کونگلــوم
مقیـــد اولدی اول آزاد کوردو گنـــگ کونگلــوم

نوع دویم لفظ بان است مثل آلیبان یعني گرفته و کیتیبان یعني رفته و ایلابان یعني کرده الشاهد علی الاخیر *

* شعر *

چهـــره یاپتینگ خستـــه جانیمنی آنگازار ایلابان
زلف ییغدینگ تیلبه کونگلومنی گرفتـــار ایلابان

و این لفظ بضمایر و روابط بهیچ وجه اضافه نمي شود - و اغلب آنست که لفظ بانرا مخفف ساخته بهمان ب ساکنه اکتفا مي نمایند - و آلیب و کیتیب و ایلاب مي گویند الشاهد علی الاخیر *

* شعــــر *

کاتب صنع چو هر کیمگا بیر ایشني رقم ایلاب
سبـــز خطلار غمی غه بیزني قضا متهم ایلاب

و هرگاه خواهند که با ضمایر منفصله و بعضی از روابط استعمال نمایند - در آنصورت البته الف و نون را از آخربان ساقط سازند - چنانکه گویند آلیب مین یعني گرفته‌ام و آلیب تور یعني گرفته است و آلیب ایدي یعني گرفته بودي و هکذا اخواتها *

قسم دویم الفاظ مشترکه اند و آن بر دو نوع است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع اول آنست که در بعضی جا افادهٔ معنی مفعول و بعضی جا افادهٔ معنی ماضی مجهول میکند و آن مشتملست بر دو علامت *

علامت اول میش است اما بمعنی الماضی مثل آلمیش یعنی گرفته و اورمیش یعنی زده و قیلمیش یعنی کرده اما بمعنی المفعول و الماضی المجهول مثل آلینمیش یعنی گرفته شده و اورولمیش یعنی زده شده - و این لفظ با ضمایر متصله و منفصله و بعضی از روابط استعمال میشود - مثل آلمیش مین و آلمیشام یعنی گرفته‌ام و آلمیش سین و آلمیشانگ یعنی گرفته و آلمیشتور یعنی گرفته است و المیش ایدی یعنی گرفته بود و هکذا اخواتها - و در آخر قسم دویم مضارع نیز در آمده افادهٔ معنی ماضی میکند - مثل آلادورمیش یعنی میگرفته و اورادورمیش یعنی میزده و قیلادورمیش یعنی میکرده *

علامت دویم لفظ غان و کان است که در باب اول در بیان مصادر مذکور شد اما بمعنی الماضی * * شعر *

تعالی الله نی قد دور قد ایماس جنت نهالی دور
آچیلغان گل یاشونغان برگ گل بوتکان شکر آندا

یعنی تعالی الله چه قد است قد نیست نهال جنت است که درانجا گل وا شده و برگ گل پنهان شده و شکر روئیده - اما بمعنی المفعول و الماضی المجهول مثل یاشورولغان یعنی پنهان کرده شده و بوتکاریلگان یعنی رویانیده شده - و این صیغه در محاورات اتراک روم و ایران بتخفیف غین و کاف مستعمل است - چنانکه در ذیل مصادر مذکور شد - و علامات آنها که غان و گان باشد در آخر هر دو قسم مضارع نیز واقع میشود اما بمعنی الماضی مثل آولورغان و آلادورغان یعنی گرفته و کیلورکان و کیلادورکان

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

یعني آمده اما بمعني المفعول و الماضي المجهول مثل یاشونورغان و یاشونودورغان یعني پنهان شده - و بوتکاریلورگان و بوتکاریلادورگان یعني رویانیده شده - و بهر لفظ که الحاق یابد بالاشتراک افادۀ معني فاعل و مصدر هم میکند - چنانکه در ذیل مصادر در باب اول نگارش یافت - و در تحت اسم فاعل هم بیان خواهد شد - و در معني مصدري همان با ضمایر متصله استعمال میشود - مثل یا شونغاني و یاشونورغاني و یاشونادورغاني یعني پنهان شدنش و بوتکاني و بوتارکاني و بوتادورگاني یعني روئیدنش و با ضمایر منفصله مستعمل نیست *

نوع دویم صیغۀ مضارع منفي است مثل یاریلمایدور و آچیلمایدور یعني وا نمیشود اما بمعني ماضي منفي هم مي آید یعني وا نشده چنانکه گوید *

* شعر *

شکنج طره سیدین کیم گره یازیلمایدور
بنفشۀ تورور اما هنوز آچیلمایدور

فایده — بدانکه فعل مضارع چون با روابط ماضي استعمال شود حکایت حال ماضیه مي کند - مثل کیلورایردي و کیلادورایردي الشاهد علی الثاني *

* شعر *

کیلادور ایردي حبیبیم میني کورگاچ یاندي
ای نوائی نیگا چقتیم میني نادان اوترو

باب سیم در بیان فعل مضارع و آن بردو قسم است

قسم اول آنست که در آخر فعل امر رای مهمله در مي آورند - و آن بر دو نوع است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع اول سماعیست و آن فعل امر مسکونة الاخر است - مثل آل یعني بگیر و آت یعني بینداز و بیر بده و چیک یعني بکش که آنها را متحرکة الاخر نموده بر رای مهمله منضم مي سازند - اما حرکت حرف آخر آنها در تحت ضابطه نیست - زیراکه سکون حرف آخر بعضی بضمه و برخی بفتحه تبدیل مي یابد - مثل اینکه آل را آلور بضم لام و آت را آتار بفتح تا و بیرزا بیرور بضم را و چیگ را چیکار بفتح کاف استعمال مینمایند و چنان نیست که مضموم را مفتوح یا مفتوح را مضموم توان گفت و در این نوع تابع طریق استعمال مي باید بود *

نوع دویم قیاسیست و آن فعل امر متحرکة الآخر است - مثل ایستا یعني بخواه و یو یعني بشو از شُستن و دی یعني بگو که آنها را بدون تغیر حرف و حرکت بر رای مهمله افزوده میگویند که ایستار یعني میخواهد و یور یعني میشوید و دیر یعني میگوید و این هر دو نوع بمعني مصدر و فاعل هم مي آیند - چنانکه معني مصدري با شواهد در ذیل باب اول در بیان مصادر مذکور شد - و معني فاعل در تحت باب چهارم در بیان اسم فاعل نگارش خواهد یافت *

قسم دویم مشتمل است بر سه نوع قیاسي *

نوع اول مبتني است بر سه قاعده *

قاعدهٔ اول آنست که فعل امر مسکونة الآخر باشد حرف آخر را مفتوح و لفظ دور بران ملحق میسازند - مثل آل و کیل که آنرا آلادور و کیلادور میگویند یعني میگیرد و مي آید *

قاعدهٔ دویم آنست که اگر فعل امر مفتوحة الآخر باشد مثل ایستا واسرا و یا مضمومة الآخر باشد مثل یو و اوقو یای حطي بران ملحق

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

جان چیقـر تندین کونگـل ذکر لب یار ایـلاگاچ
تن بولور جان یڠگي دین اول لفظـی تکرار ایلاگاچ

دویم با لفظ جک و جق مذکور میسازند - چنانچه فضولي گوید

* شعر *

ای دین صبر قیل آه ایلمه یاری کوره جك
بڠـگا دشوار دور اول کو سنگا آسان گورونور

و همچنین است قیله جق و ایده جک یعني بمحض کردن و چون کرد *

دیگر غالي و گالي است که بدو معني مي آید *

اول بمنزلهٔ لام تعلیل است در عربي *

دویم بمعني حتی مذ است در عربي مثل قیلغالي یعني برای کردن و تا کرده وکیلگالي یعني برای آمدن و تا آمده - الشاهد علی الاول بالمعني الاول *

* شعر *

ایپاکلار کیم ایشیب سین جسملار زخمی اوچون گویا
مقید قیلغالي جانلار قوشیـن هم اولدور اسبابینگ

بالمعني الثاني *

* شعر *

دود آهیم سرودیک چقتی و گلگـون بولدی اشک
قیلغـالي ترک وفا سروگل اندامیـم منینـگ

دیگر غو و گو است که افادهٔ معني حاصل مصدر میکند - مثل آلغوبیرگو یعني داد و ستد و سورغو یعني پرسش و بیلگو یعني علامت *

دیگر مان است که علامت متکلم وحده است - از فعل نفي مثل آلمان یعني نمیگیرم *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قسم اوّل در علاماتی که اوامر اعم ازانکه مسکونة الآخر باشد - یا متحرکة الآخر بهمان حالت سکون و حرکت بر آن علامات منضم می شوند و آن بر سه نوع است *

نوع اوّل علامات مفرده اند ازانجمله غاچ و گاچ است که بمعني محض و مجرّد و چون استعمال میشود - مثل آلغاچ یعني بمحض گرفتن و چون گرفت و ییتگاچ یعني بمحض رسیدن و چون رسید و اسراغاچ بمحض نگهداشتن و چون نگهداشت و دیگاچ بمحض گفتن و چون گفت و این بدو طریق مستعمل است *

اول آنست که با لفظ چون استعمال میشود چنانکه در لسان الطیر در مناجات گوید * * شعر *

هر ستم کیم تند خوئي دین ییتیب
اول چو ییتگاچ آه اوروب اوزدین کیتیب

دویم آنست که بدون لفظ چون مذکور میشود - اما متضمن آن معني هست چنانکه گوید * * شعر *

کوزونگ قانیمغه سیراب ایتّي اوزني نقد جان آلغاچ
نچوک کیم مست بیرکای میغه نقد رایگان الغاچ

و گاچ در لفظ کولاکاچ از اینمعني خارج و از برای همان لفظ کولاگاچ بمعني خنده‌رو موضوع است *

فایده — بدانکه رومیه این صیغه را بدو طریق استعمال نمایند *

اول بهمین طریق و نهج که در لسان چغتای دایر است - الشاهد علیه من فضولي علیه الرحمه باملاء الرومیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قاعده — بدانکه قسم سیم و چهارم و نوع اول از قسم دویم هرگاه بتنهائي استعمال شوند - افادهٔ معني متکلم وحده و مفرد مغایب و مفرد مخاطب نیز میکنند - مثل ایستای یعني و بخواهد و بخواهي - و اوقوی یعني بخوانم و بخواند و بخواني - و دی یعني بگوید و بگویم و بگوئي - و در این معاني مرادف ایستاییں و اوقوییں و دییں باشد - چنانکه در کتاب در ذیل لغات مذکور است - و قسم اول که عبارت از ییقیلا و قوپا و آلا توتا و نظایر آن باشد از این قاعده خارج است - و هرگاه خواهند که آنقسم را هم باین معاني استعمال نمایند - باید که یای حطي بران ملحق ساخته ییقیلای و قوپای و آلای و توتای گویند - تا مرادف ییقیلاییں و قوپاییں والاییں و توتاییں باشد *

فایده — بدانکه رومیه هرگاه خواهند که لفظی را بمعني حال ادا کنند اگر از اوامر مسکونة الآخر باشد - در آخر صیغ قافي رق و در صیغ کافي رگ در مي آرند - مثل اینکه میگویند - چاپارق یعني دوان دوان و اوره‌رق یعني زنان و گیده‌رک یعني رفته رفته و کیله‌رک یعني آمده آمده و اگر از اوامر متحرکة الآخر باشد - یای مفتوحه در آخر آن در آورده بتکرار مذکور میسازند - مثل اینکه میگویند آغلایه آغلایه یعني گریه کنان گریه کنان و اوقویه اوقویه یعني قراءت کنان و دیه دیه یعني گویان گویان *

باب دهم در بیان تتمه علامات صیغ

چون علامات نه صیغه که محتاج بشرح و بسط بود در ذیل نه باب بیان شد بذکر تتمهٔ آن علامات میپردازد و آنها را بدو قسم منقسم میسازد *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

از آنجمله هرگاه بر لفظ امر اضافه شوند افادۀ معني امر میکنند - مثل اینکه گویند ایتاسال یعني دست بزن بعقب بیفگن و قویابیر یعني رها بده و آلاکیل یعني بگیر بیا و ایستای‌کور یعني بخواه و اوقوی‌کور یعني بخوان و دی‌کور یعني بگو *

دیگر هرگاه با مصدر استعمال شوند بمعني مصدر مي آیند - مثل اینکه گویند آلا کیلگاندا یعني در گرفتن آمدن چنانکه گوید * * شعر *

جان آلا کیلگاندا سعي و اضطرابنینگغه اولای
آلماسانگ هم قایتغان چاغدا شتابینگغه اولای

و همچنین است آلا باشلادی یعني گرفتن شروع کرد و ایستای باشلادی خواستن شروع کرد و اوقوی باشلادی خواندن شروع کرد و دی باشلادی گفتن شروع کرد *

دیگر با ضمایر و منتسبات موافق اقتضاء آن ضمیر و نسبت معني مي بخشند - چنانکه گویند الامین میگیرم و ایستای‌مین یعني میخواهم و اوقوی‌مین یعني میخوانم و دی‌مین یعني میگویم و همچنین است آلاکیلمیش یعني گرفته آمده الشاهد علیه * * شعر *

غمزنکدین اولتورماک ایشین تعلیم آلاکیلمیش اجل
بو نوع استاد اولسا اول آز چاغداماهر بولغـــوسی

و از این قبیل است الاکیلگای یعني گرفته بیاید و ایستای الغای یعني تواند خواست و اوقوی آلغای تواند خواند و دی الغای تواند گفت - اما نوع دویم از قسم دویم بهمان معني حال اختصاص دارد و از این قاعده خارج است و با ضمیر و رابطه و نسبتی استعمال نمیشود *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم آنست که یای مضمومه در آخر آن در آورده اوینایو و آسرایو و ایستایو میگویند - چنانکه شاهد بر اول را بمعني بازي کنان در لیلي مجنون در وصف لیلي گوید * * شعر *

قیـــزلار بیلـــه اویـنـــایو تلاشا قوي ساغماغین ایتکالي تماشا

و شاهد بر ثالث را بمعني طلب کنان فرماید * * شعر *

صبوحی ایستایو یتکاچ سحر اچلدی ایشیك

بو قدم دیردا اوتماس ایدی گمانیم ارا

و این نوع بتکرار غیر مستعمل است و سوای معني حال افادهٔ معني دیگر نمیکند - و با ضمایر و روابط هم انضمام نمي یابد *

قسم سیم اگر فعل امر مضمومة الآخر باشد - مثل اوقو یعني بخوان و اویو یعني بخواب بدستور امر مفتوحة الآخر همان یای ساکنه بران ملحق ساخته میگویند که اوقوی یعني قراءت کنان و اویوی یعني خواب کنان و بتکرار هم مستعمل است *

قسم چهار اگر حرف آخر فعل امر مکسور باشد مثل دی یعني بگو و یی یعني بخور - چون التقأ یا با حرف یای بیان کسره موجب تنافر میگردد - لهذا بهمان یای بیان کسره اکتفا کرده آنرا باشباع کسره تلفظ مینمایند - و بتکرار هم مذکور میگردد - مثل دی دی گویان گویان و یی یی یعني اکل کنان و این قسم رابع خاصته بدون تکرار افادهٔ معني امر هم میکند - چنانکه گویند دی یعني بگوی و یی یعني بخور و بیتی یعني بنویس و علی هذا القیاس *

قاعده — بدانکه این اقسام اربعه سوای نوع دویم از قسم دویم که عبارت از اوینایو و ایستایو و اشباه آن باشد بمعاني دیگر نیز استعمال میشود -

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

الشاهد علی الرابع * * شعر *

عشق چو ایلکا اوت یاقیب ایکی کوزوم سوئی اقیب
هر ساری کیم کولا باقیب درد ایله بیزنی یغلاتیب

و بتکرار هم مذکور مي سازند - مثل توتا توتا یعني گرفته گوفته و چاله چاله یعني نوازان نوازان و باره باره یعني رفته رفته الشاهد علی الاول و الثاني *

* شعر *

گلگشت چمن خوشتور اگر ساقي و مطرب
بـــو کیلسا تـــوتا توتا و اول بیر چاله چاله

الشاهد علی الثالث * * شعر *

فنـــا یولی نوائی بس قاتیغ دور مگـــر اسانراق اولغـــای باره باره

قسم دویم اگر حرف آخر فعل امر مفتوح است مثل اوینا یعني بازي کن و آسرا یعني نگهدار و ایستا یعني طلب کن بدو نو ع استعمال میشود *

نو ع اول آنست که یای ساکنه در آخر آن در آورده میگویند که اوینای یعني بازي کنان و آسرای یعني ضبط کنان و ایستای یعني طلب کنان و بتکرار هم مذکور میگردد الشاهد علی الاول * * شعر *

اوینای اوینای اولتورور بیربیر اولوسني کوزلارینگ
شوخ قاتللارني جانلار قصدیغـــه اوینا‌تماغیـــل

الشاهد علی الثاني * * شعر *

کونگولدا سرّ عشقینگ آسرای آسرای اولدوم ای ساقي
قدح توت کیـــم خرابات اهلیغه فاش اولسا فاش اولسون

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ملالت سوختم - و نیز مذکور است که خصم آنلرک خانمانلرین ناردمار ایله گویدورمادین آنلر آنلك آب بوار ایله حیاتی - اوجاغین سوندوره لر * گویدورمادین بمعني گویدورمامیش باشد یعني خصم خانمان ایشانرا بآتش هلاك نسوخته ایشان اوچاق حیات اورا بآب هلاك خاموش کنند *

باب نهم در ذکر حال و بیان تکریر و آن مبني بر دو گونه است مفرد و مکرر

اما المفرد مثل جاء زید لاعباً که در عربي مستعمل است یعني آمد زید بازي کنان و ذهب ساراً یعني رفت شادي کنان *

اما المکرّر وَ جَاءَ رَبُّكَ وَ الْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا که در قران مجید وارد است - و این هر دو گونه در ترکي بچهار قسم استعمال مي شود *

قسم اول اگر حرف آخر فعل امر ساکنست مثل ییقیل یعني بیفت و قوپ یعني برخیز و سال یعني بیفگن و کول یعني بخند حرف آخررا مفتوح ساخته برای بیان فتحه الف یا های هوّز در آخر آن در مي آرند - مثل ییقیلا قوپا یعني افتان و خیزان و کوزسالا یعني نظرافگنان و کولا یعني خنده کنان چنانکه شاهد بر اول و ثاني را در سبعهٔ سیاره در داستان سعد گوید *

* شعر *

قاشیدا خال هندوئی کافر ایرور که اهل دین
قتلی اوچون چیقیب تورور کوز سالادیر طاقیغه

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

همه جا بمعني ماضي منفي مستعمل است مخالفت با قياس دارد - و علتش معلوم نيست - چنانكه گويد - بمعني الماضي المنفي من فضولي باملاء الروميه * * شعر *

بو نه سرّ دور سرّ عشقينگ ديمــادِنْ بير كيمسه‌يه
شهرة دوشميش بن سنــيّ سيــودوم ديو آوازه لر

ديمادين بمعني ديماميش باشد يعني اين چه سرّ است كه سرّ عشقت را بكسى نگفته آوازها شهرت يافته كه من ترا دوست داشتم * و منه رحمه الله * * شعر *

سجده‌گاه ايتمشدى عشق اهلى قاشينگ محرابنى
قيلمــادين خيــل ملايک سجــدۀ آدم هنـــوز

قيلمادين بمعني قيلماميش باشد يعني اهل عشق محراب ابروى ترا سجده‌گاه كرده بودند هنوز خيل ملايک سجدۀ آدم نكرده * * وله *

* شعر *

مى ايچمادين اچيلمزايميش باب مغفــرت
سوگنــدلر بــو بابده پير مغــان ايچــر

ايچمادين بمعني ايچماميش باشد و در اين شعر افادۀ معني مصدر منفي هم ميكند - يعني مى نخورده يا از مى نخوردن باب مغفرت وا نميشده - پير مغان در اين باب قسمها ميخورد * و مثل اينست يتيشما و گويدورما كه در كليله دمنۀ رومي مسطور است كه هنوز دردى يتيشمادين تف اندوه و تاب ملامت دين يا ندوم يتيشما دين بمعني يتيشماميش باشد يعني هنوز دودش نرسيده از تف اندوه و گرمي

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

باملاء الرومیه * * شعر *

معنبر سنبلونگ دین آلمادین بو آلمادوم رسوا
بو رسوالیق بنگا سندین دگل باد صبادندر

آلمادین مخفف المافدین باشد یعني از بو گرفتن از سنبل معنبرت رسوا نشدم این رسوائي من از تو نیست از باد صباست * وله *

* شعر *

سرّمنی رسوالیغم فاش ایتمادین عالمه
زار جسمیم اشک گردابنده پنهان اولسه یک

ایتمادین مخفف ایتماکدین باشد - یعني از فاش کردن رسوائي من سرّ مرا بعالم جسم زار من اگر در گرداب اشک پنهان شود بهتر - و نظیر اینست یانما و اولما که مخفف یانماق بمعني شدن باشد - چنانکه فضولي گوید * * شعر *

ای فضولی شمع وش مطلق اچیلمز یانمادین
تابلر کیم سنبلندن رشته جانینگده در

یعني ای فضولی مثل شمع مطلق از سوختن وا نمیشود - تابها که از سنبلش در رشتهٔ جان تست - و نیز در کلیله دمنهٔ رومي مذکور است *

* شعر *

بن الوم چکمدوم غم سودای زلفنگدین سننگ
چون که سن ال چکمدنگ اغیار ایله یار اولمادین

یعني من دست کشیدم از غم سودای زلف تو چونکه تو دست نکشیدي از یار شدن با اغیار * اما بمعني ماضي منفي مجهول العله است زیراکه شواهد اگر بمعني مصدر منفي دلالت میکرد چون دیماس و قیلماس و اشباه آنها میتوانست گفت که مخفف آنکلمات باشد لیکن چون

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

متضمن معني اثبات خواهد بود - چنانکه نوائي فرمايد *

* شعر *

باش اقاريب يوز قراليغ دور يغا ترک ادب

دوست غيرت ايلاماسدين بورنا قيل عصيانغي بس

يعني سر سفيد شده ترک ادب روسياهي است پيش از غيرت کردن دوست عصيانرا بس کن و نيز بهمين معني گويد * * شعر *

عشق نخلي نينگ بري هجران ايمش اي دوستلار

بو نصيحت تين يينگيز بر عاشق اولماسدين بورون

يعني اي دوستان برنخل عشق هجران بوده از اين نصيحت بر خوريد پيش از عاشق شدن * و نيز در سد سکندري در رزم اهرمن با فرهاد گويد *

* شعر *

توتوب بير گرز آندين سهمگين راق

کيليب اولغي دين پر قهر و کين راق

آني هم اورغالي ايلتيب هواغه

توشورماسدين بورون فرمان رواغه

قسم سيم آنست که صيغهٔ مفرد مغايب منفي بتخفيف سين و کلمات مصدر بتخفيف قاف و کاف با حرف دين انضمام يابد که در آنصورت هم بمعني مصدر مثبت و هم بمعني ماضي منفي مي آيد - و اين قسم مصطلح اتراک روم است - و اينکه بمعني مصدر مثبت مي آيد معلوم العلة است - زيراکه همان مصدر است که قاف و کاف که جزء اخير علامات مصدر است براي تخفيف کلام ازان ساقط ميشود - چنانکه از شواهد معلوم ميگردد بمعني المصدر لمثبت من فضولي

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

آن در دلش نمیگذرد بمعني الاثبات من نوائي * * شعر *

اوچوغ زخمی لبیدا بیلگورور بیلگورماسین کوردیلک
نشانه کیم که ایستار جان‌ارا داغ نهانیمدین

بیلگورما در این شعر حاصل مصدر است یعني علامت و معني شعر اینست که زخم تبخال از لبش معلوم میشود - علامتش را ببیند کسی که درمیان جان از داغ نهان من نشانه میخواهد - بمعني النفي من نوائي *

* شعر *

زخمیم اغزی بوتماسیدین اویقوم اوچمیش ای رفیق
گوییا بو اوزگا اویقو کیلتورور خمیازه دور

یعني از بهم نیامدن دهن زخم خوابم پریده ای رفیق گویا این خمیازه ایست که آورندهٔ خواب دیگر است - یعني خواب مرگ بمعني الاثبات من فضولي باملاء الرومیه *

* شعر *

دل که سر منزلی اول زلف پریشان اولمیش
نوله جرمی که اسلیماسنه فرمان اولمیش

یعني *

* شعر *

دل که سر منزلش آنزلف پریشان شده است
جرم او چیست که بر صلبش فرمان شده است

قسم دویم آنست که صیغهٔ مفرد مغایب منفي بدون تخفیف با لفظ دین که بمعني از است انضمام یابد - مثل ایلاماسدین و ایتماسدین یعني از نکردن چنانکه در کلیله دمنه که بلسان اتراک روم تالیف کرده‌اند مذکور است که وعده‌غه وفا ایتماسدین آني تادیب ایتدیلار یعني از وفا نکردن بوعده او را تادیب کردند - اما هرگاه با لفظ قبل مذکور شود - چون عدم ازلی و اثبات قبل از برای ازل محال مي باشد نفي در آن مقام

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نیز خواهد بود - چنانکه گویند آسماسی یعني آویختنش و نیاویختنش و آویزهاش و چیدماسی یعني کشیدنش و نکشیدنش و موزهاش و هکذا اخواتها - بمعني النفی من نوائي علیه الرحمة * * شعر *

عشـــق دین مخلصیمـــا ایلابان احبـــاب دعا
مستجاب اولماسی انینگ مَیـنِ محزونغه تیلاك

یعني احباب از برای خلاصي من از عشق دعا کرده و مستجاب نشدن آن من محزون را مدعا و مقصود است * وله * شعر *

نوائي اولمـــاسیغـــه عازمِ عراق و حجـــاز
مگـــر نزاهتِ ملك هـــری ایرور باعث

بمعني الاثبات در تاج التواریخ آل عثمان که باملاء رومیه تالیف یافته در ذکر بنای مسجد آیاصوفیة مذکور است که - مرآت ضمیرنده نقش پذیر اولن خاطره یک عرصهٔ شهود ده وجود خارجي کسوه سیله جلوهگر اولماسی نتهای نیتی ایدوکین تقریر ایتدی - یعنی مرادی که در اینهٔ ضمیرش مقش پذیر شده جلوهگر شدن آن در عرصهٔ شهود با کسوه وجود خارجي منتهای نیت بودنش را تقریر کرد - بمعني النفي در کلیله دمنهٔ ترکي که بلغت جغتای تالیف نموده اند - در داستان کشف و عقرب مذکور است * * شعر *

کیـــمگا کیـــم عادت بولور فعـــل ذمیـــم
صـــادر اولـــور اندیـــن اول بی اختیـــار
تام و تاش دیمـــای چایان یتـــکاچ یتـــکار
کونکلیـــدا کچماس قیلـــور قیلمـــاسی کار

یعني عقرب دیوار و سنگ نگفته بمحض رسیدن میزند کار کردن و نکردن

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قسم اول آنست که صیغهٔ مفرد مغایب منفي بدون تخفیف و مصدر مع التخفیف بضمیر مفرد مغایب اضافه شود - مثل اولماس و قیلماس که مفرد مغایب منفي است - و اولما و قیلما که مصدر مخفف است - در حالت اضافه هم بمعني مصدر مثبت و هم بمعني مصدر منفي مي آیند *

بیان سبب — بدانکه در ترکي هرگاه حرف آخر کلمه ساکن باشد ضمیر آنرا یاى حطّي مي آرند - مثل قاش و کوز وتیش که قاشي و کوزي و تیشي میفامند - و نظیر اینست در فارسي کلمه مسکونة الآخر که ضمیر آنرا همان ش بتنهائي مي آرند - چشم و دندان و دست که چشمش و دندانش و دستش میگویند - و در ترکي هرگاه حرف آخر کلمات مفتوح یا مضموم یا مکسور باشد ضمیر آنرا سی مي آورند - مثل اینکه میگویند اتاسي یعني پدرش و کوزگوسي یعني اینه‌اش و ایلخي‌سي (sic.) یعني رمه‌اش و این لفظ بمنزلهٔ یش است که در فارسي در آخر کلمات متحرکة الآخر واقع میشود - مثل صفایش و رویش و بیني‌اش و هرگاه خواهند که اولماس و قیلماس را که صیغه مفرد مغایب منفي است با ضمیر مفرد مغایب مذکور سازند - چون مسکونة الآخر اند ضمیر آنها را موافق قاعده مقرره یاى حطّي آورده اولماسی و قیلماسی میگویند - یعني نشدنش و نکردنش و اگر مخففات مصادر را که عبارت از اولما و قیلما باشد با ضمیر مفرد مغایب جمع کنند - چون مفتوحة الآخر لا محاله ضمیر انها را سي باید آورد - و در آنصورت نیز اولماسي و قیلماسي میگویند یعني شدنش و کردنش پس متضمن معني نفي و اثبات هر دو خواهد بود - و اگر اسم باشد - مثل آسما یعني آویزه و چیکما بمعني موزه که در سواري بپا میکشند بعلاوهٔ معني نفي و اثبات مفید معني آن اسم

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دویم آنست که نون را در لفظ مان مفتوح ساخته بر میم ضمیر متکلم وحده علاوه نموده میگویند که تاپمانام یعني پیدا نمیکنم الشاهد علیه * * شعر *

چو خوئي نازک ایرور تاپمانام علاجین انینگ
قاشیغه بارغالي هر نیچـــه چاره ایلارمیـــن

و این نوع در لغت چغتای قلیل الاستعمال است و در جمیع مولفات جناب نوائي سوای این یک شاهد بنظر نرسیده - اما بنای مکالمات اتراک روم و ایران همگي بر این نوع است *

نوع سیم آنست که لفظ ماس‌مین بر فعل امر منظم شود - مثل کیماس‌مین و ایتماس‌مین و تاپماس‌مین *

قاعده — هرگاه میم مفتوحه جزء کلمه واقع شود - مثل یاماق یعني پینه چون خواهند که صیغ فعلی از آن بنا کنند مصدر آنرا یاماماق میگویند - یعني پینه کردن - و چون بصیغه نفي تکلم کنند میم مفتوحه دیگر علامت نفي درمیانه فعل امر و علامت مصدر داخل کرده و آنرا با سه میم مفتوحه ذکر کرده یامامامامق میفامند یعني پینه نکردن - و همچنین است سیرماماک بمعني ربودن که منفي آن سیرمامامک مي آید - یعني نربودن - و سایر صیغ را چون میم علامت مصدر ازانها ساقط است با دو میم مفتوحه استعمال مینمایند - مثل یامامادی یعني پینه نکرد و سیرمامادی یعني نربود و هکذا اخواتها *

و من البدایع بدانکه دو لفظ اند که در بعضی مقام در صورت مساوي و در تقدیر مختلف مي شوند - و افادهٔ معني نفي و اثبات هردو میکنند - و آن بر سه قسم است *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

تذمیم ذکر صیغه متکلم وحده را بسه نوع استعمال مینمایند *

نوع اول آنست که لفظ مان بر فعل امر الحاق میکنند - مثل کیسمان یعني نمیبرم و ایتمان یعني نمیکنم *

قاعده — گاه هست که حرف آخر فعل امر مسکونة الآخر را مفتوح ساخته بر لفظ مان مي افزایند - مثل کیسامان که مرادف کیسمان باشد الشاهد علیه *

* شعر *

بلا باشیمغـــه بسی کیلـدی قویمادیم عشقینـــگ
کیس ایمدی آنی یوق ایرسا بولار بیلـــه کیسامان

یعني بلای بسیار بر سرم آمد - عشقت را فرو نگذاشتم - حالا قطع کن آنرا والا بایذها هرگز قطع نمیکنم - و همچنین است ایده من که بترکي رومي معرف ایتامان و ایتامان مرادف ایتمان باشد - چنانکه فضولي بغدادي گوید باملاء الرومیه *

* شعر *

ایده من ترک فضولي سر کویین یاریـنـــگ
نه قدر ظلـــم ایدرسه ا بنـــگا خوشدر وطنـــم

یعني ای فضولي هرگز ترک نمیکنم سر کوی یار را هر قدر ظلم کند بمن خوشست وطنم و در جمیع مولفات نوائي و دیوان فضولي زیاده بر این دو بیت شاهدی بنظر نرسیده *

من البدایع بدانکه در این صیغه هرگاه میم را مفتوح ذکر کنند بنحویکه در ذیل قاعده فوق بیان شد - افادۀ معني نفي میکند - اما چون میم را مکسور مذکور سازند افادۀ اثبات میکند - مثل اینکه گویند کیسامین یعني میبرم و ایتامین یعني میکنم وآلامین یعني میگیرم و علی هذا القیاس *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

باب هشتم در بیان نفي

علامت نفي میم مفتوحه است که مابین فعل امر و علامات صیغ واقع شود - مثل آلاماق بمعني نگرفتن و کیلاماک بمعني نیامدن و آلامادي یعني نگرفت و کیلمادي یعني نیامد و علی هذا القیاس *

قاعده — چون فعل مضارع قبول مای نافیه نمیکند - هرگاه خواهند که صیغهٔ مفرد مغایب منفي ازان بنا کنند بدو نوع مذکور میسازند *

نوع اول آنست که لفظ مایدور بر فعل امر الحاق میکنند - مثل چاقیلمایدور یعني برق نمیزند الشاهد علیه * * شعر *

دمیم بخاري بولوتیدا درد کاجي دین
کوزومگا هیچ نفس یوق که اوت چاقیلمایدور

و این صیغه بمعني ماضي منفي هم مستعمل است - چنانکه شاهد آن در ذیل باب دویم در بیان ماضي گذشت *

نوع دویم آنست که لفظ ماس بر فعل امر ملحق مي نمایند - مثل آلماس یعني نمیگیرد و دیماس یعني نمیگوید - و این صیغه بالحاق بعضی از روابط بمعني مصدر و فاعل منفي هم مي آید - چنانکه در ذیل مصدر و فاعل نگارش یافت *

فایده — رومیه ماس را در لغت خود مز با زاء معجمه مذکور میسازند - و در معني و مورد استعمال با لغت چغتای انطباق دارد - مثل یازمز یعني نمي نویسد و نفوشتن و نفوشتني چنانکه فضولي بغدادي بمعني اخیر گوید * * شعر *

سیني ملک کوره لي یازمز اولدی عشقی گناه
ولی یازیلدی بو یوزدین بسی ثواب انگا

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

ایکما قدیمغـه باقیب رحم قیـل ایسرو ناز

دور بسی ایـلادی قامت رعنـانی کـوژ

و نظیر اینست آسما یعني آویزه و باسما یعني نقش قالب زده و قاوورما یعني گوشت سرخ کرده *

سیم میم علامت مصدر است که مصدر را چون با بعضی از ضمایر استعمال نمایند - قاف و کاف علامت مصدر را از برای تخفیف کلام محذوف ساخته میم را باقي میگذارند - مثل قیلماسي و کیلماسي یعني کردنش و آمدنش و این الفاظ افادهٔ معني نفي نیز میکند - چنانکه کیفیت آن در بیان نفي مذکور خواهد شد *

قسم دویم آنست که در آخر سایر الفاظ واقع میشود و آن میم ضمیر متکلم وحده است که چون با لفظ غا و گا که حرف تعدي است جمع شود - بعضی اوقات حرف تعدیه را محذوف و میم ضمیر را عوضا عن المحذوف مفتوح مي سازند - مثل حالیمغه و کونگلومگا که آنرا حالیما و کونگلوما میگویند چنانکه با شاهد در ذیل رسم دویم از مبدأ ششم مذکور خواهد شد *

قاعده ــــ گاه هست که میم مفتوحه در فعل امر نیز جزء کلمه واقع میشود - مثل یاما یعني پینه کن و سیرما یعني بربا - دراینصورت هرگاه خواهند که آن صیغه را بمعني نهي ادا کنند میم مفتوحهٔ دیگر بران ملحق ساخته میگویند - یاماما یعني پینه مکن و سیرماما یعني مربا *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

که قول‌لوق و اضطرابدا انگا یاراشاکیراک بولغای و قلبات جذباتی هم انگا اوخشاکیراک بولغای و ازین قبیل است کیراک آله یعني باید بگیرد و کیراک اوره یعني باید بزند و علی هذا القیاس *

باب هفتم در بیان نهي

علامت نهي میم مفتوحه که در آخر فعل امر در آید - مثل بارما یعني مرو و کیلما یعني میا - و گاه هست که از برای مزید شان لفظ غیل و کیل بران ملحق مي سازند - مثل اینکه مي گویند بارماغیل و کیل ماگیل - و گاه هست که لام آنرا بنون تبدیل مي نمایند - مثل بارماغین که در این مجنس مذکور است * * شعر *

نیچه دیدیم اول صنـم غه بارماغیـن (یعني مرو)
قیلمـادی اول ترک آخـر بارماغیـن

یعني انگشتش را [؟] و همچنین است آلماغین که در این شعر بمنزله آلماغیل واقع شده * * شعر *

ای نوائی تیـلاسانگ دولت باقي تاپمـاق
آلماغیـــن دیر فنـــا یولیـــدین اصلا عارض

و میم مفتوحه گاه هست که در آخر بعضی کلمات وارد مي شود - اما بمعني نهي نمي آید - و آن بر دو قسم است *

قسم اول آنست که بدستور میم نهي در آخر فعل امر در مي آید - و آن سه موضع است *

اول اسم جنس است مثل آلما یعني سیب *

دویم بعضی از اسمآء مصدر و مفعول است - مثل ایگما یعني خم و خمیده چنانچه گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و همچنین است سوردیک یعنی بپرسد و اولدیک یعنی باشد - و دیگ بمعنی مثل و مانند هم می آید چنانکه در محلش مذکور خواهد شد *

علامت دویم سون است مثل اسراسون و سورسون و آلسون *

قاعده — چون خواهند که صیغهٔ جمع مغایب بنا کنند لفظ لار که علامت جمع است بر علامت اول یا ثانی ملحق ساخته سوردیکلار و سورسونلار میگویند الشاهد علی الاول *

* شعر *

شام هجرانیم وصال اهلیغه بیحد قیسقه دور
انی سوردیکلار نوائی دیده گریانیدین

و همچنین است اولدیکلار و اولسونلار یعنی باشند چنانکه شاهد بر اول را در سد سکندری گوید *

* شعر *

وطنغه یانیب خلق اسوده دل
باری بیزدین اولدیکلار اما بحل

و ایندو علامت بغیر از لفظ لار که علامت جمع است با هیچ ضمیر و رابطه انضمام نمی یابد *

علامت سیم غای و گای است مثل اسراغای یعنی نگهدارد و سورغای یعنی پرسد و کیلگای یعنی بیاید و کیتکای یعنی برود که مرادف است با اسرادیک و اسراسون و سوردیک و سورسون و کیلدیک و کیلسون و کیتدیک و کیتسون *

علامت چهارم آنست که فعل امر مسکونة الآخر را مفتوحة الآخر ساخته آنرا با لفظ کیراک یعنی باید مذکور سازند - مثل یاراشاکیراک بولغای یعنی لایق باید باشد - و اوخشاکیراک بولغای یعنی شبیه باید باشد - همچنانکه در تنبیهات محبوب القلوب در وصف عشق حقیقی گوید

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ساخته نون کاف ساکنتین بر آن الحاق میکنند - مثل کورونگ و توتونگ و آلینگ و کیلینگ و علت اختلاف حرکات اورونگ و آلینگ در ذیل مبناء ششم در آداب املا نگارش خواهد یافت و اگر متحرکة الآخر باشد بدون تغییر حرف و حرکت آنرا بر نون و گاف اضافه مینمایند - مثل باشلانگ یعني شروع کنید و اوقونگ یعني بخوانید و دینگ یعني بگوئید - و گاه هست که از برای مزید شان مخاطب و وقع کلام نون و گاف خطابرا ترقّي داده بدو نوع دیگر استعمال مینمایند *

نوع اول آنست که گاف بعد از نون را بمناسبت مقام بقاعدهٔ که در باب املا بیان خواهد شد مضموم یا مکسور نموده و زای هوّز بران ملحق ساخته کورونگوز و توتونگوز و آلینگیز و کیلینگیز میگویند و هکذا اخواتها *

نوع دویم آنست که لفظ لار که علامت جمع حاضر و غایب است بران منضم ساخته کورونگلار و توتونگلار وآلینگلار و کیلینگلار میخوانند - الشاهد علی الاول * * شعر *

کورونگلار عشق دشتین کیم نسیم ولادین [?] دایم
گهی جانبخش سالقین دور گهي مهلک شرار آندا

اما چهار علامت است که چون بر صیغه مفرد مغایب از فعل امر ملحق سازند افادهٔ معني استقبال هم میکند - چنانکه در ذیل باب سیم در بیان مضارع مذکور شد *

علامت اول دیگ است مثل اسرادیگ یعني نگهدارد الشاهد علیـــه * * شعر *

کیم که کونگلین ایستاماس غمگین تیلیقی اسرادیگ
کیم تیلی تیغان کیشي نینگ کونگلیدا آزار ایماس

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

که حرف لام را در غیل وکیل بنون تبدیل می نمایند - مثل تیلاگین که بمنزلهٔ تیلاگیل واقع شده یعني طلب کن چنانکه گوید * * شعر *

دیمانگ که قاشلاری محرابیدا تیلاك تیلاگین
منگا که قاشلاری محرابی اوق تورور تیلاکیم

و همچنین است دیگین که بعوض دیگیل ذکر شده و هو هذا * شعر *

مین و مغ دیري کیم هر سایل آندا شه ساری باقماس
دیگین ای شیخ همتین مو یا شوکت تین ایرکین مو

و اوزبگیه اغلب باین نوع تکلم مي نمایند *

* قاعده — بدانکه صیغهٔ مفرد مخاطب از فعل امر که آخر آن رای مهمله ما قبل مفتوح باشد از قبیل بار یعني برو و آختار یعني تفحّص کن و قایتار یعني برگردان - گاه هست که حرفِ را را مضموم ساخته واو در آخران در مي آرند چنانکه در این غزل مذکور است * * شعر *

ای صبا اواره کونگلوم ایستایو هر یان بارو
وادی و تاغ و بیابانلارنی بیر بیر اختارو
تاپاکور آنی چو تاپسانگ هر قایان عازم ایسا
باشینه ایورول قویون دیگ داغی آلداب قایتارو

تخطئه نصیري این لغت را در دیباچهٔ کتاب خود بمعني مستقبل ذکر کرده و شعر اول را شاهد آورده - و طالع هروی گفته که در اواخر جمع موضوع از برای امر حاضر واو مضموم جهت طلب تأکید بکتابت در مي آرند * هر دو قول از خطا ناشي و طبع از قبول آن متحاشي است *

فایده — بدانکه صیغهٔ مفرد مخاطب را هرگاه خواهند که تثنیه و جمع بنا کنند اگر فعل امر مسکونة الآخر باشد حرف آخر را متحرك

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و از این قبیل است بیتک لیک یعنی مکتوب و نوشته شده چنانکه در خسرو شیرین فرماید * * شعر *

قلیچدا داغی اسمی ایردی بیتـــک لیک

که اول بواسم دین تاپمیش اتیـــک لیـــک

و لفظ کومولوک و بتیک‌لیک در این مقام مرادف کومولگان و کومولمیش و بیتلگان و بیتلمیش است - اما اتیک‌لیک بمعنی مفعول نیست بمعنی حدت و تیزی است *

نو ع چهارم غون و کون است مثل توتغون یعنی محبوس منقبض و یورغون بمعنی خسته و سورگون بمعنی رانده و مطرود اینعلامت در بعضی الفا افادهٔ معنی فاعل میکند - چنانکه در ذیل فاعل مرقوم شد *

باب ششم در بیان فعل امر

بنحوی که در ذیل باب اول نگارش یافت صیغهٔ مفرد مخاطب از فعل امر قایمهٔ صیغ و جمیع علامات قایم و موسس برانست و گاه هست که از برای مزید شان و تزیین بیان غیل و کیل بران ملحق میسازند - الشاهد علی الاول * * شعر *

قرا کوزوم کیل و مردم لوق ایمدی فن قیلغیل

کوزوم قراسیـــدا مردم کبـــی وطن قیلغیـــل

الشاهد علی الثانی من سبعه سیّاره * * شعر *

یا بو تفتیـــش ترکینـــی ایتگیـــل

یا که بیلگاح باشینگ آلیب کیتگیل

و الحاق این لفظ تخییریست اما مخصوص صیغهٔ مفرد مخاطب از فعل امر و نهی است مثل قیلغیل و قیلماغیل و ایتکیل و ایتماگیل و گاه هست

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

قاعده — بدانکه اتراک روم و ایران این صیغه را بقاعده که در ذیل مصادر بیان شد بتخفیف مذکور میسازند - همچنانکه اولگان بمعني مرده و اولغان بمعني شده را اولن میگویند و شاهد بر معني اخیر را فضولي بغدادي گوید باملاء الرومیه * * شعر *

خراب اولن کونگل ای بت سنگ مقامنگدر
تغافل ایلمه بیر قاچ داشیله اباد ایت

و همچنین یانغان بمعني سوخته را یانن میگویند ایضا منه * * شعر *

دوزخه کیرمز ستمنگدن یانن قابل جنت دگل اهل عذاب

تتمیم ذکر این علامت در لغت جغتاي در آخر هر دو قسم مضارع نیز در آمده افادۀ همان معاني میکند - مثل توتولورغان و توتولادورغان یعني گرفته شده و بیتلورکان و بیتلادورکان یعني نوشته شده و بالاشتراك بمعني مصدر و فاعل هم مي آیند - چنانکه در ذیل باب اول و باب چهارم مذکور شد *

نوع سیم لیغ و لوغ و لیگ و لوک است که بمعني یای نسبت و یای مصدري و ذو و ذاست اما با بعضی الفاظ افادۀ معني مفعول میکند مثل چرماشلیغ یعني پیچیده الشاهد علیه * * شعر *

رقعه دور چرخ چرماشلیغ که مضمون صورتین
هیچ کیم فهم ایتمادي عنوانی نینگ مضمونیدین

و نظیر اینست کوموکلوک یعني مدفون چنانکه در خسرو شیرین در اژدها کشتن فرهاد گوید *

* شعر *

کوموکلوک یرگا تاشیدور شبه گون
که بار وزن ایچره سینگ باتمان دین افزون

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعـــر *

بـــو نکتـــه‌لار ایـــلابـــان شمـــاره

اوتکـــونچـــي‌لار ایـــلابان نظـــاره

باب پنجم در بیان اسم مفعول و آن مشتمل است بر دو قسم

قسم اول الفاظیست که في نفسه بمعني مفعول موضوعند مثل سیفوق بمعني شکسته و مکسور و بیتیک بمعني مکتوب و این نوع صیغ صفت مشبه و اسم مصدر نیز واقع مي شوند - مثل ییقوق بمعني خراب و منهدم و تیلوک بمعني سوراخ و بویروق بمعني فرمان *

قسم دویم الفاظ مشترکه اند و آن بر چهار نوع است *

نوع اول میش است که در بعضی جا افادهٔ مفعول و در بعضی جا افادهٔ ماضي میکند - چنانکه در ذیل ماضي بیان شد *

نوع دویم غان و گان است که در بعضی جا افادهٔ معني ماضي و در بعضی جا افادهٔ معني مفعول میکند - اما بمعني الماضي کما ذکر اما بمعني المفعول مثل قیلغان یعني شده و تاپغان یعني یافته چنانکه در باب دهم از محبوب القلوب در ذکر عشق گوید - که بو تعریف قیلغان عشق معشوق وجودي بیرله قایم دور و توارد تاپغان حالاتغه منسوبلوغلاري دایم * و نظیر اینست بیتکان یعني مکتوب و نوشته چنانکه در وصف خود پسنداں گوید که بیمعني هذیانین جارالله بیتکان کشاف گمان قیلغای و بمعني مصدر و فاعل هم مي آید چنانکه نگارش یافت *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعــر *

دیرمین ایلای سرمه پر صاحب نظر نینگ گردینی

الا بکیم اویغانماغور بختیم کوز آچمـــاس ایقـــودین

و در بعضی الفاظ افادهٔ معنی اسم مصدر میکند - چنانکه در ذیل باب اول در بیان اسماء مصادر مذکور شد *

دویم غون و گون است مثل قاوغون تعاقب کننده و اوتکون یعنی گذرنده الشاهد علی الاول من سبعه سیاره *

* شعــر *

سوردیــلار کیمــهنی شتــاب بیلــه

یتــی قاوغونــلار اضطــراب بیلــه

و چون اوتکون بمعنی پیکان هم هست شاهد ثانی را بطریق ایهام بهر دو معنی ادا فرموده *

* شعــر *

تیر باران غمینگ جان و کونگول دین اوتتی

الله الله نی بلا بو یاغیدــن ایرمیش اوتکون

و نیز فرماید *

* شعــر *

تیــر باران فراق احبــاب جانی دین اوتار

هیچ یامغور موندین ایا اتکون اولغایمو ایکین

و مثل اینست چابغون (*sic*) بمعنی اسپ تیز دو و باد وزندهٔ شدید و بمعنی مفعول هم می آید - چنانکه در ذیل مفعول مذکور خواهد شد و گاه هست که لفظ چی را که از علامات قیاسیه فاعلست بران الحاق مینمایند - چنانکه شاهد بر اول را در تاریخ الملوک در ذکر بهرام چوبینه گوید که بهرام پرویزغه قاوغونچی ییباریب اوزی پادشاه لیقغه اولتوردی - و شاهد بر ثانی را در لیلی مجنون در وصف حال مجنون گوید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* شعر *

فضولیدنی ملامت ایلین بیدرد بیلمزمي
که بازار جنون رسوالرنده ننگ و نام اولمز

و این لفظ در معاني مصدري وغیره بالغت چغتای انطباق دارد *

تتمیم ذکر در لغت چغتای این علامت در آخر هر دو قسم مضارع در مي آید - مثل قازارغان و قازادورغان وایورولادورگان که شاهد ثاني را بمعني حفر کننده در عنوان داستان فرهاد و رسیدن او بارمن گوید که ارمنیه تاغي کمریدا خارا قازادورغان ایل عجزین کوروب خاراقازارغه کمر چست ایتکانی * و شاهد بر رابع را بمعني گردنده فرماید * * شعر *

چوروک سونگا کلاریم اولمیش قویون ارا خاشاک
با شینغگه ایورولادورگان تنیم غباری بیله

و بمعني مصدر هم مي آیند - چنانکه در ذیل مصادر مذکور شد - و در بعضی جا بمعني ماضي و در بعضی جا بمعني مفعول مي آید *

سیم صیغهٔ مفرد مغایب است از فعل مضارع منفي - مثل آچماس که بمعني نمیکشاید باشد - اما چون با منتسبات فعلي استعمال شود بمعني فاعل منفي مي‌آید - چنانکه گویند آچماس بولسا یعني نکشاینده باشد - و بمعني مصدر منفي هم مستعمل است چنانکه در ذیل مصادر با شواهد مرقوم شد *

نوع دویم سماعیست و آن بر دو گونه است *

اول غور و گور است مثل اوچغور یعني تیز پر و تیذغور بمعني آسایش کننده و اوتگور بمعني گذرنده و همچنین است اویغاناماغور یعني بیدار نشونده الشاهد علیه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و بمعني مصدر هم مي آيند - چنانکه در باب اول در بيان مصادر ترقيم يافت *

دويم لفظ غان و گان است مثل ديگان و بيرگان و ساچقان و تيرگان که بمعني گوينده و دهنده و افشاننده و چيننده در لسان الطير در وادي توحيد گويد *

* شعر *

اول ديدى ديگان اوزى بيرگان اوزى
بذل ارا ساچغان اوزى تيرگان اوزى

و همچنين است يوغان بمعني شوينده چنانکه فرمايد * * شعر *

يوق شفق مظلوم قانيغه قاليب ايردى سپهر
آنى يوغان بحر اشکيم موجى دين کولاک اميش

و نظير اينست چومورغان بمعني غرق کننده و اوچورغان بمعني پراننده - چنانکه در باب دهم از محبوب القلوب در ذکر عشق گويد که بحرى دور وسيع ايگريمي يوز عقل و هوش کيمه سين چومورغان و تاغي ذور رفيع هر تيغى مينگ زهد و تقوى باشين اوچورغان * و بمعني مصدر هم مي آيند - چنانکه در ذيل باب اول در بيان مصادر مذکور شد *

فايده — بدانکه اتراک روم و ايران بقاعدهٔ که در ذيل مصادر بيان شد - و اين صيغه را بتخفيف غين و کاف استعمال مي نمايند - مثل اينکه قيلغان بمعني کننده را قيلن ميگويند الشاهد عليه من فضولي باملاء الروميه *

* شعر *

رعناليغ ايله قامت شمشادى قيلن ياد
اولمزمى خجل سرو خرامانگى گورگچ

و نظير اينست ايلاگان بمعني کننده که آنرا ايلين بفتح ياى حطّى مذکور مي سازند ايضا منه *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

دیگر چاق است مثل یا سانچاق که بمعنی خود ساز و خود آرا باشد - چنانکه در تنبیهات محبوب القلوب گوید که یا سانچاق مردانه بولماس کو پلک پروانه بولماس *

دیگر آنست که تیلاکانرا که از الفاظ مشترکه المعنی است محذوف الکاف وجی برآن ملحق ساخته تیلانچی گفته همان بمعنی سایل استعمال نموده اند - چنانکه در لیلی مجنون گوید * * شعر *

تون درکهینگا تیلانچی زنگی
ایکنیدا تیری سیدور پلنگی

و این شاذ است *

قسم دویم الفاظ مشترکه اند و آن بر دو نوع است *

نوع اول قیاسی است و آن بر سه گونه است *

اول قسم اول فعل مضارع است مثل آچار یعنی میکشاید اما بمعنی کشاینده نیز می آید چنانکه گوید * * شعر *

نالان مین آچار بولسا یوز اول حور پریزاد
بلبلغه نی تانگ گل آچلور فصلده فریاد

و همچنین است کورار یعنی می بیند و ایشیتور یعنی می شنود و ایتور یعنی میگوید و آنگلار یعنی می فهمد اما هر چهار لفظ را در مقالهٔ هجدهم از حیرت الابرار بمعنی فاعل فرماید * * شعر *

لطف بیله ایلادی انسان سینی
دین یولیدا قیلدی مسلمان سینی
بیردی کورار کوز و ایشیتور قولاغ
ایتور تیل عطرنی انگلار دماغ .

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

علامت دویم لفظ چي با جیم عجمي است که در آخر اسماء ذوات وغیرها در مي آید مثل اوقچي یعني تیرگر الشاهد علیه

* شعــــر *

بوزوق قبریمغي کورگان اوقچي دکّانیغه اوخشاتغای
فراقینگ اوقی دین آندا کوروب پیکان و پرهریان

و همچنین است ایندا کچي یعني کسی که مردم را بمهماني طلب کند و بتیکچي یعني نویسنده و چون در آخر مصادر واقع شود آنرا بمعني مفعول منصرف مي گرداند چنانکه در تاریخ بابري مذکور است که باقي چغانیاني دولت خواهلیق قلیب بیزگا قشولماقچي بولدي یعني همراه شدني و رفاقت کردني شد - و نیز گوید که یاغي لارنینگ اوستیگا اتلانماقچي ایدوک یعني سوار شدني بودیم - و گاه هست که زاید بر کلام نیز استعمال میشود چنانکه در مبداء چهارم در ذیل زواید مذکور خواهد شد *

نوع دویم سماعیت و آن بر چند گونه است *

اول وُل است که در آخر بعضی از الفاظ در مي آید - مثل قراول و یساول یعني دیده‌بان و یساول یعني ناظم و سازنده و بکاول یعني سفره چي و توسقاول یعني مستحفظ و اشباه آنها *

دیگر آنست که آخر امر مسکونة الآخر را مفتوح ساخته بر لفظ غان و گان مي افزاید - و آن افادهٔ معني استدامت و شدت میکند - مثل توتاغان یعني دایم گیرنده و چاپاغان یعني دایم تازنده و اوراغان یعني دایم زننده و کولاگان یعني دایم خنده کننده و کیساگان یعني بسیار برنده و ما یکون من هذا القبیل *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ایسادورمیش بولغای یعني میوزیده باشد و قونغارادورمیش بولغای یعني از جا میکنده باشد و قیلادورمیش بولغای یعني میکرده باشد چنانکه در نسایم المحبة در ذکر شیخ ابو الحسن خرقاني گوید که آني آسماندین بیرتار ایپاک بیله آسمیش بولغایلار ویلي ایسادورمیش بولغای کیم بغلارني و ییغاچلارني قونغارادورمیش بولغاي و دریا لارني انباشته قیلادورمیش بولغای آنی یردین تپراتا آلماغای *

باب چهارم در بیان اسم فاعل و آن بر دو قسم است

قسم اول آنست که بر معني فاعل موضوعند و آن مشتمل است بر دو نوع *

نوع اول قیاسیست و آن مبني بر دو علامت است *

علامت اول غوچي و گوچي است که در آخر فعل امر در مي آید - مثل آلغوچي یعني گیرنده و کیلگوچي یعني آینده * تخطئه طالع هروي گوید در بیان معني آلغوچي که گاه بمعني فاعل و گاه بمعني مصدر مي آید و صیغهٔ مبالغه نیز واقع میشود غلط کرده است - غوچي و کوچي همان بر معني فاعل وضع شده اند و افادهٔ معني دیگر نمي کنند *

فایده — اتراک روم و ایران چون خواهند که اسم فاعل بنا کنند غو و گو را از اسم فاعل ساقط و حرف آخر را بتحریک بر حرف چي اضافه مینمایند - چنانکه آلغوچي و کیلگوچي و توتقوجي و آلیچي و کیلچي و توتوچي میگویند و علی هذا القیاس *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

نوع دويم الفاظ مشتركه اند - ازانجمله غای و کای و سون و دیگ است که در آخر فعل امر در آید مثل آلغای و آلسون و آلدیک یعني بگیرد و کیلکای و کیلسون و کیلدیك یعني بیاید - و در بعضی مقام افادهٔ معني مفرد مغایب از فعل امر میکند - چنانکه در ذیل امر مذکور خواهد شده *

دیگر آنست که صیغه امر مسکونة الآخر را مفتوحة الآخر سازند - مثل تیشا یعني سوراخ کند - چنانکه در سد سکندري در وصف سنان گوید *

* شعـــر *

اوچي قطـره سودین تابیـب چاشنـــي
نیتـــانگ گر تیشـــا قطـــره سو تاشنـــي

و همچنین است تاریله یعني زراعت شود - چنانکه لطفی بطریق جناس گفته *

* شعـــر *

تا ایشیـــم توشتـــي بیر آغزني تار ایلـــه
کونگلـــومني اســـرار ساچي بیر تار ایلـــه
کوز توتارمین کیم کوزوم نینـــک سویی دین
کـــونگلیـــدا تخـــم محبّـــت تاریلـــه

و این صیغه بمعني مصدر و امر غایب و حال نیز مي آید چنانکه معني مصدري در ذیل باب اول با شاهد مرقوم شد - و معني امر غایب در تحت باب ششم و معني حال در باب دهم مذکور خواهد شد *

فایده — بدانکه علامت قسم دویم از فعل مضارع را که عبارت از لفظ دور باشد چون با لفظ میش که از علامات ماضي است مرکب و آنرا بر منتسبات فعلي اضافه نمایند افادهٔ معني استقبال مي کند - مثل

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

و آنرا بر لفظ دور اضافه کرده میگویند که ایستایدور یعني میخواهد و اسرایدور یعني نگاه میدارد و یویدور یعني میشوید و اوقویدور یعني میخواند *

قاعدهٔ سیم آنست که فعل امر مکسورة الآخر مثل دی و یی - چون بایست بدستور نوع دویم حرف یا بران انضمام یابد و در آنصورت التقاء یائین واقع میشد - لهذا لفظ دور بر همان فعل ملحق ساخته آنرا باشباع کسره تکلم کرده میگویند که دیدور یعني میگوید و ییدور یعني میخورد *

بحث — اگر گویند که مصدر تیماق بمعني منع کردن در وزن با دیماک بمعني گفتن و ییماک بمعني خوردن بحسب ظاهر مساویست - بچه جهت مضارع دیماک و ییماک دیر و دیدور و یر و ییدور و مضارع تیماق تییار و تیادور مي آید - چنانکه گوید الشاهد علی الاول * شعر *

حالیمنی نیلاب نهان توتسون نوائي خسته کیم
تیسا اشکین آه اورار یغلار اکر آهین تییار

الشاهد علی الثاني * * شعر *

باروردا کویونگا یوق اختیاریم
میني هرنیچه کیم کونگلوم تییادور

جواب — گویم که تیماق چون باشباع کسره تلفظ میشود از جمله ثنایی و یای آن جزء کلمه است - باین جهة مضارع آن تییار و تییادور مي آید - و دیماک و ییماک چون بلا اشباع تکلم میشود داخل احادي و حرف ثاني آنها که یای حطّي باشد بیان کسره است - لهذا مضارع آنها دیر و دیدور و یر و یدور مي آید *

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri